

Η ΑΡΧΗ ΟΥΔΕΝ ΕΞ ΟΥΔΕΝΟΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΩΣ ΤΟΝ ΠΑΡΜΕΝΙΔΗ*

I

Η μαρτυρία του Αριστοτέλη στα έργα του *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά* και *Φυσική ἀκρόασις* ότι η αρχή ἀδύνατον γενέσθαι εἰ μηδὲν προϋπάρχοι¹ (ή... ὡς οὐ γιγνομένου οὐδενός ἐκ τοῦ μὴ ὄντος²) αποτελεί κοινόν τόπο ὄλων —ή σχεδόν ὄλων— των προσωκρατικών φιλοσόφων ἐγένε αποδεκτή ἀπὸ τη νεότερη και τη σύγχρονη φιλοσοφική ιστοριογραφία³. Πρόσφατα ὁμως υπήρξε αντικείμενο συζήτησης και μερικής τουλάχιστον αμφισβήτησης ἀπὸ τον Α.-Φ. Δ. Μουρελάτο⁴, ο οποίος υποστήριξε ὅτι η αρχή αὐτή μαρτυρείται για πρώτη φορά στον Παρμενίδη⁵, κάνοντας ἔτσι παραπλήσια προσέγγιση του προβλήματος με την προσέγγιση που, ὅπως θα δούμε στη συνέχεια, φαίνεται να ἔχει κάμει ἤδη ο Σιμπλίκιος⁶. Το συμπέρασμα του

*Ευχαριστώ τη συνάδελφο Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου, που εἶχε την καλοσύνη να διαβάσει το χειρόγραφο και να κάμει χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. *Μ.τ.φ.* Z 7, 1032 b 31.

2. *Φυσ.* A 4, 187 a 28-29. Πβ. 187 a 34: τὸ μὲν ἐκ μὴ ὄντων γίνεσθαι ἀδύνατον. *Μ.τ.φ.* B 4, 999 b 8: ἐκ μὴ ὄντος γίνεσθαι ἀδύνατον. K 6, 1062 b 24-25: τὸ γὰρ μηδὲν ἐκ μὴ ὄντος γίνεσθαι, πᾶν δ' ἐξ ὄντος... Πρόκειται δηλ. για τη φιλοσοφική αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός, τη γνωστή διεθνῶς ως *ex nihilo nihil*.

3. T. Gomperz, *Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie*, Berlin/Leipzig 1922⁴, I 142 κ.ε. G. Casertano, *Parmenide: il metodo, la scienza, l'esperienza*, Napoli 1978, 99 κ.ε. 247-49. M. Schofield, *An essay on Anaxagoras*, Cambridge/London 1980, 136, και σημ. 67. Διατηρῶ πάντα τη γραφή (κεφαλαία ἢ πεζά) των τίτλων, ὅπου βέβαια αὐτὸ εἶναι σαφές.

4. A.P. D. Mourelatos, 'Pre-socratic Origins of the Principle that There Are No Origins from Nothing', *JPh*, 78 (1981), 649-65. Κριτική των ἀπόψεών του ἀπὸ τον D. Gallop, 'Ex Nihilo Nihil, in Nihilum Nil: A Reply to Mourelatos', *JPh*, 78 (1981), 666-67 (αμέσως μετὰ τὸ ἄρθρο του Μουρελάτου).

5. *Οπ.π.*, 649. Εἶναι αυτονόητο ὅτι τυχόν ὑπαρξή παλαιότερου ἢ παλαιότερων κειμένων με την αρχή αὐτή ανατρέπει τη συλλογιστική και συνακόλουθα τα συμπεράσματα του Μουρελάτου.

6. *Εἰς Φυσ.* I 4, 187 a 26: *Commentaria in Aristotelem Graeca*, IX 161, 21-163, 28 Diels. Βλ. πιο κάτω, σελ. 150-55, και κυρίως 150. 153. 154.

Μουρελάτου στηρίζεται κυρίως στην άποψη ότι «the earliest text with a recognizable version of the *ex nihilo nihil* (henceforth ENN) is Parmenides B 8.7-10»¹. Για να ενισχύσει τη θέση του αυτή επικαλείται το γεγονός ότι η σχέση ανάμεσα στο *ὄν* και στο *μὴ ὄν*² συζητείται κυρίως από τη Σχολή της Ελέας, πράγμα που ωστόσο συνιστά επιχείρημα για τη βέβαιη (ή σχεδόν βέβαιη) προβολή της αρχής από τους Ελεάτες αλλά όχι ασφαλώς και για την πρώτη μνεία της από αυτούς.

Τη σκέψη του Μουρελάτου ορθά διέπει το αίτημα να στηριχτούμε σε κείμενα, προκειμένου να αναχθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Επακόλουθο λοιπόν ήταν να μη δώσει μεγάλη σημασία στη διαπίστωση, που ο ίδιος άλλωστε κάνει, ότι «το εναλλακτικό και βοηθητικό επιχείρημα» του Παρμενίδη «προδίδει αρχαίες ρίζες»³. Αποδέχεται ακόμη ότι στην προπαρμενίδεια σκέψη υπάρχουν ενδείξεις ότι έπαιξε αποφασιστικό ρόλο η αρχή *ex nihilo nihil*. Αρνείται όμως κατηγορηματικά ότι μπορεί να ευσταθεί η υπόθεση πως το πρώτο επιχείρημα του Παρμενίδη, το επιχείρημα δηλ. κατά της γένεσεως από το *μὴ ὄν*, ήρθε στο νου κάποιου φιλοσόφου πριν από αυτόν⁴.

1. 'Οπ.π., 649.

2. Βλ. λ.χ. DK 28 B 2,7. 6,1-2, 8,3.7.10.12.32.33.35.36.46 (Παρμενίδης), DK 29 B 1 (Ζήνων). DK 30 B 1.7 (2).(3).(5).(7).8.(5).(6). (Μέλισσος).

3. Και «στον Εμπεδοκλή συναντάμε παραλλαγές αυτής της εναλλακτικής λύσης, όπως ακόμη μαρτυρίες για επηρεασμένη από τη θρησκεία ορθολογικότητα, που επίσης έχει θρησκευτικές ρίζες» (όπ. π., 650).

4. 'Οπ. π., 653. Ακολουθώντας ο Μουρελάτος (όπ. π., 651 κ.ε.) τον G.E.L. Owen ('Plato and Parmenides on the Timeless Present', *The Monist*, 50 (1966), 317-40 = A.P.D. Mourelatos (ed.), *The Pre-Socratics: A Collection of Critical Essays*, Garden City, N.Y., Doubleday, 1974, 271-92, ιδίως *The Monist*, 325-29 (= *The Pre-Socratics*, 278-83)· πβ. του ίδιου, 'Eleatic Question', στο: R.E. Allen-D.J. Furley (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy II. The Eleatics and Pluralists*, London 1975, 59. 63 κ.ε.) θεωρεί ότι δύο είναι κυρίως τα επιχειρήματα του Παρμενίδη, όπως αυτά διατυπώνονται στους στίχους B 8, 6-13: α) «Δεν μπορούμε να μιλάμε ή να σκεφτούμε για γένεση από κάτι που δεν υπάρχει απολύτως, γιατί αυτό δεν είναι δυνατό να το δηλώσουμε ή να το σκεφτούμε» (πβ. B 8,6-9) και β) «τί δ' ἄν μιν και χρέος ὤρσεν...φῦν;» (=B 8, 8-10), επιχείρημα που συνιστά κατά τον Owen και τον Μουρελάτο την αρχή του αποχρώντος λόγου (PSR) (όπ.π., 652, και σημ. 7) και όχι την αρχή της αιτιότητας, άποψη αντίθετη με εκείνη του J. Barnes (*The Presocratic Philosophers*. Vol. I: *Thales to Zeno* (The Arguments of Philosophers), London/Henley/Boston 1979, 187 κ.ε. Για το πρόβλημα της γένεσης στη σκέψη του Παρμενίδη βλ. επίσης K. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Frankfurt a. M. 1959² (Bonn 1916¹), 39-51. G.S. Kirk-M.C. Stokes, 'Parmenides' Refutation of Motion', *Phronesis*, 5(1960), 1-4. L. Taran, *Parmenides. A Text with Translation, Commentary, and Critical Essays*, Princeton 1965, κυρίως 177-83. K. Bormann, *Parmenides. Untersuchungen zu den Fragmenten*, Hamburg 1971, κυρίως 142-45. 150-61. M. C. Stokes, *One and Many in Presocratic Philosophy*,

Ωστόσο, αν δεν είναι δυνατή η απόδοση στους πρώτους φιλοσόφους του παρμενίδειου αυτού επιχειρήματος με τη μορφή που αυτός το διατύπωσε, τα στοιχεία που υπάρχουν επιτρέπουν να αμφιβάλλουμε για την ορθότητα της άποψης που ανάγει την αρχή *ex nihilo nihil* στον Παρμενίδη. Γι' αυτό επιβάλλεται, νομίζω, να διερευνηθεί εκ νέου το πρόβλημα με βάση τις αρχαίες μαρτυρίες και τα σωζόμενα αποσπάσματα των φιλοσόφων αλλά κυρίως ένα απόσπασμα του Αλκαίου¹, στο οποίο περιλαμβάνεται για πρώτη φορά στην ιστορία του πνεύματος η ανωτέρω αρχή και το οποίο, όσο γνωρίζω, δεν έχει χρησιμοποιηθεί² ως τώρα από την έρευνα σε συνάρτηση είτε γενικά με τη φιλοσοφική αυτή αρχή είτε ειδικότερα με το ερώτημα για τις απαρχές της.

Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση των διαφόρων στοιχείων, είναι σκόπιμο να διευκρινίσουμε ότι η διαφορά που πιθανώς παρατηρεί κανείς στις αναφορές του Αριστοτέλη: (α) *εἰ μὴδὲν προϋπάρχει* και (β) *ἐκ μὴ ὄντος* είναι φαινομενική, αφού βασική σημασία του ρήματος *εἰμι* στην αρχαία ελληνική γλώσσα είναι *ὑπάρχω*³. Ενδείκνυται ακόμη να προσθέσουμε ότι ο ίδιος ο Αριστοτέλης (συνεχίζοντας κατά κάποιον τρόπο αλλά και διευρύνοντας την προβληματική για το *μὴ ὄν*, που έντονα απασχόλησε τον Πλάτωνα⁴, με αφετηρία της σκέψης του συχνά απόψεις του Παρ-

Cambridge, Mass. 1971, κυρίως 131-33. Γ. Τζαβάρα, *Το ποίημα του Παρμενίδη*, Αθήνα 1980, κυρίως 203-09. Αλλά και Charlotte L. Stough, 'Parmenides' Way of Truth, B 8.12-13', *Phronesis*, 13(1968), 91-107. S. Austin, 'Genesis and Motion in Parmenides: B 8. 12-13', *HSPH*, 87 (1983), 151-68. Το πρόβλημα αν το *μὴ ὄν* υπάρχει και αν είναι δυνατό να το γνωρίσουμε και να το εκφράσουμε απασχόλησε, ως γνωστόν, πολύ και τον Πλάτωνα. Βλ. πιο κάτω, σελ. 141, και σημ. 4.

1. E. Lobel - D. Page, *Poetarum Lesliorum Fragmenta*, Oxford 1963 (=1955¹), ̅ 2.

2. Ο Ε. Ν. Ρούσσοσ (*Ηράκλειτος [Περὶ φύσεως]*, Αθήνα 1987, (Νέα έκδ.), 106) απλώς συμπαραθέτει το απόσπασμα με το απόσπασμα Β 8,12 του Παρμενίδη, στα πλαίσια αναφοράς στην αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι ο «κόσμος» «δεν έγινε από το μηδέν».

3. Βλ. LSJ. λ. *εἰμι* Α. Πβ. W.K.C. Guthrie, *The Greek Philosophers from Thales to Aristotle*, London / N. York 1978 (=1967 ως Un. P. -back, 1950¹), 47. (Ελλ. μτφρ. Α. Η. Σακελλαρίου: W.K.C. G., Οι 'Ελληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη, Αθήνα 1987, 53). C. H. Kahn, *The Verb 'Be' in Ancient Greek* (The Verb 'Be' and its Synonyms. Philosophical and Grammatical Studies (6), ed. by J. W. M. Verhaar), Dodrecht/Boston 1973, κυρίως 228-330. N.-L. Cordero, *Les deux chemines de Parmenide. Édition critique, traduction, études et bibliographie*, Paris 1984, 215-33, και κυρίως 224-29.

4. Βλ. κυρίως Σοφ. 236 d-242 b (πβ. 242 c-243 a. 244 b-245 e), όπου αντίθετα από τον Παρμενίδη (DK 28 Β 2,7-8. 7,1. 8,36-37) δέχεται τη σχετική ύπαρξη του *μὴ ὄντος* και ότι είναι δυνατό να το γνωρίσουμε' (αντίθετα: Πολ. 477 a: ...*μὴ ὄν δὲ μηδαμὴ πάντῃ ἀγνωστον...ἀγνωσία δ' ἐξ ἀνάγκης ἐπὶ μὴ ὄντι*) και να το εκφράσουμε. Πβ. Α. Dies, *Le Sophiste. Texte établi et traduit par A. D. (Platon. Oeuvres Complètes.*

μενίδη) αντικρούει την απόλυτη ισχύ της αρχής και δέχεται γένεσιν ἐκ μὴ ὄντος με βάση τις διακρίσεις που κάνει σε καθ' αὐτὸ και κατὰ συμβεβηκὸς και σε κατὰ τὴν δύναμιν και τὴν ἐνέργειαν¹. Η ἴδια, ἄλλωστε, φιλοσοφικὴ ἀρχὴ προσεῖλκυσε ευρύτερα το ενδιαφέρον και εἶναι γνωστὴ ως *ex nihilo nihil fit*, ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τον Θωμά τον Ακινάτη (S. Thomas Aquinas) κατὰ τη συζήτηση—με βάση κυρίως τον Αριστοτέλη και ἀναφορὸς στον Αυγουστίνου—του προβλήματος της δημιουργίας, *ex nihilo*, του κόσμου ἀπὸ τον Θεό².

II

Η διαβεβαίωση του Αριστοτέλη ὅτι η ἀρχὴ οὐδὲν ἐκ μὴ ὄντος ἀποτελεῖ κοινὴν δόξαν (Φυσ. 187 a 27-28· πβ. 191 a 27), κοινὸν δόγμα τῶν περὶ φύσεως (Μ.τ.φ. 1062 b 25-26) και ὅτι περὶ ... ταύτης ὁμογνωμονοῦσι τῆς δόξης ἅπαντες οἱ περὶ φύσεως³ (Φυσ. 187 a 34-35) εἶναι σχεδόν

Tome VIII-3^e partie), Paris 1969 (=1925¹), 273 κ.ε. 277-79. 335-44. F.M. Cornford, *Plato's Theory of Knowledge: The Theaetetus and the Sophist of Plato translated with a running Commentary*, London 1964⁶ (=1935¹), 202-15. Δ. Γληνού, Πλάτων. Σοφιστής. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια (Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων), Αθήνα χ.χ., 142-45. J. Malcolm, 'Plato's Analysis of τὸ ὄν and τὸ μὴ ὄν in the Sophist', *Phronesis*, 12(1967), 130-46. Βλ. ἐπίσης F. M. Cornford, *Plato and Parmenides. Parmenides' Way of Truth and Plato's Parmenides translated with an Introduction and a running Commentary*, London 1969⁶ (= 1939¹), 218.220.230. 231-234.240.243 (ὅπου ἀναφορὰ στα χωρία: 160 b-d. 162 e-163 c. 164 a-c. 165 c-166 c του Παρμενίδου). G.E.L. Owen, 'Plato on Not-Being', στο: G. Vlastos (ed.), *Plato I: Metaphysics and Epistemology*, Garden City, N. Y. 1970, 223-67. G. Koumakis, *Platons Parmenides. Zum Problem seiner Interpretation*, Bonn 1971, 41-47, και κυρίως 42. R. E. Allen, *Plato's Parmenides. Translation and Analysis*, Oxford 1983, κυρίως 261 κ.ε. 276 κ.ε. 280-85.

1. Φυσ. Α 8, 191 b 13-31· βλ. ἐπίσης Α 3, 186 a 32-187 a 11. Μ.τ.φ. Α 2, 1069 b 15-20 και αλλοῦ. Πβ. Θεμ. Εἰς Φυσ. Α 8, 191 a 31: CAG V 2, 30,3-34,12 Schenkl. Φιλοπ. Εἰς Φυσ. Ι 8, 191 a 23: CAG XVI 170,24-177,24 Vitelli. Συμπλ. Εἰς Φυσ. Ι 8, 191 a 23 και 191 a 34-191 b 26: CAG IX 236,1-240,10 Diels.

2. *Summa Theologiae*. Cura et studio Sac. P. Caramello, Torino 1952, I 4, 247 κ.ε. (p. 45 a 1 ad 3· a 2 ad 1). Πβ. R. Descartes, *Oeuvres de Descartes*, publiées par C. Adam & P. Tannery, Paris 1964² (1905¹) VIII-1, 23 κ.ε. (= *Principia philosophiae*, Amstelodami CID IO C XLIV.(1644), Pars prima, art. XLIX). Η θέση του Επικούρου ('Επ. α' 38-39, Usener, 5,13-6,1) οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος...και εἰ ἐφθείρετο δὲ τὸ ἀφανιζόμενον εἰς τὸ μὴ ὄν, πάντα ἂν ἀπωλόλαι τὰ πράγματα, οὐκ ὄντων εἰς ἃ διελύετο, ἐπαναλήφθηκε ἀπο τον Λουκρήτιο (*De rer. nat.* I 265-66): «res quoniam docui non posse creari / de nilo neque item genitas ad nil revocari».

3. Για την ἔννοια της φύσεως στο Β' βιβλίο της Φυσικῆς ἀκρόασεως βλ. M. Heidegger, 'Vom Wesen und Begriff der φύσις. Aristoteles Physik B, 1', *Gesamtausgabe*. 1. Abteilung: *Veröffentliche Schriften 1914-1970*. Bd. 9: *Wegmarken*, Frankfurt a. M. 1976, 239-301. (Το ἄρθρο, γραμμένο το 1939, δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο *Il Pensiero*, 3(1958), 131-56. 256-89).

κατηγορηματική, αφού μόνο μία φορά περιορίζεται από την έκφραση σχεδόν πάντων (*Μ.τ.φ.* 1062 b 25-26). Και τότε όμως δίπλα στην περιοριστική αυτή έκφραση υπάρχει ο όρος κοινὸν δόγμα, ώστε να μειώνεται πολύ η περιοριστική της σημασία. Οι επισημάνσεις βέβαια αυτές αποτελούν καταρχήν διαπιστώσεις και δεν υποδηλώνουν ότι η μαρτυρία του Αριστοτέλη συνιστά απόδειξη¹.

Παραπλήσια άποψη δεν απαντά, όσο μπόρεσα να ελέγξω, στον Θεόφραστο και στους δοξογράφους που έμμεσα είναι επηρεασμένοι από το έργο του²: απαντούν μόνο έμμεσες αναφορές³. Ωστόσο το επιχείρημα *argumentum e(x) silentio*, ασθενές αυτό καθαυτό, δεν μπορεί να χρησιμεύσει στην προκειμένη περίπτωση και για έναν επιπρόσθετο λόγο, ότι δηλ. ελάχιστα αποσπάσματα έχουν σωθεί από το μεγάλο έργο του Θεόφραστου *Φυσικῶν δόξαι*, όπου πιθανώς να έκανε ο Θεόφραστος αναφορά στην αρχή και να θεώρησε επιβεβλημένο να κάμει κάποια διευκρίνιση ανάλογη με εκείνη που αναφέρεται στη *γένεσιν κατά το σχήμα πύκνωσις-μάνωσις*⁴.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο λόγος, για τον οποίο, κατά τον Αριστοτέλη τουλάχιστον, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι φυσικοί φιλόσοφοι κατέληξαν στην αρχή αυτή: *υποκειῖσθαι γάρ τι δεῖν* (*Φυσ.* 191 a 31). Ο Μουρελάτος όμως θεωρεί ότι η αιτιολόγηση αυτή οδηγεί «στην τριαδική οντολογία του ίδιου του Αριστοτέλη για ύλη-στέρηση-μορφή», πράγμα που του ενισχύει την υπόνοια ότι πρόκειται για αναχρονιστική απόδοση της αρχής σε όλους τους προσωκρατικούς φιλοσόφους⁵.

1. Για τον Αριστοτέλη ως ιστορικό της φιλοσοφίας βλ. Χ.Α. Τέζα, *Θαλής ο Μιλήσιος. Από την αρχαία παράδοση ως τη σύγχρονη έρευνα*. Διδ. διατριβή (ανέκδ.), Γιάννινα 1986, 138, και σημ. 22.

2. Στους συγγραφείς αυτούς δε συμπεριλαμβάνω τους σχολιαστές του Αριστοτέλη Αλέξανδρο Αφροδισιέα και Σιμπλίκιο, που είναι επηρεασμένοι και από τον Θεόφραστο· γι' αυτούς θα γίνει λόγος πιο κάτω.

3. Βλ. fr. 4 του Θεόφραστου (H. Diels, *Doxographi Graeci*, Berolini 1965⁴ (= 1879¹), 479,7) σε σχέση με τον Αναξαγόρα: *ὡς οὐ γωμῶμενον, ἀλλ' ἐνυπαρχόντων*. Πβ. *Ιππολ. Φίλος.* 22,2 (*Dox. Gr.* 572,2): *ὡς μηδὲν μήτε γίνεσθαι μήτε συνεστάναι, εἰ μὴ ἐκ τῶν ἀτόμων εἴη*.

4. Σιμπλ. *Εἰς Φυσ.* 149,28-150,4. (Η άποψη του Αριστοτέλη: *Φυσ.* A 4, 187 a 12-16. *Π. γεν. φθ.* B 3, 330 b 9-12). Πβ. H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Pre-soeratic Philosophy*, N. York 1971 (=1935¹), 50, σημ. 201. 55. σημ. 219-220. 118. σημ. 482. C.H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, N. York /London 1964 (= 1960¹), 19. (Έλλ. μτφρ. Ν. Γιανναδάκη: C.H.K., *Ο Αναξίμανδρος και οι απαρχές της ελληνικής κοσμολογίας*, Αθήνα 1982, 26). W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. Vol. I: *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge /London 1977 (=1962¹), 120 κ.ε. Stokes, 27, και σημ. 22 (σελ. 273 κ.ε.).

5. *JPh*, 78(1981), 650.

Παραπλήσιος λόγος φαίνεται ότι προβάλλεται και με μια άλλη πρόταση (Μ.τ.φ. 999 b 8): *εἴπερ ἴσταται τε*, η οποία ακολουθεί την παρατήρηση ότι είναι ανάγκη να υπάρχει κάτι ως *αἰδίων*: *ἀλλὰ μὴν εἴ γε αἰδίων μὴθὲν ἔστων*¹. Μολοντί ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί σαφώς δική του ορολογία, είναι δυνατό να συνδυαστούν οι γνώμες του αυτές με ό,τι ο ίδιος διατείνεται (Μ.τ.φ. 983 b 8-13) ότι σήμαινε η πρωταρχική ύλη (ή το υλικόν αἶτιο) κατα τούς πρώτους φιλοσοφήσαντας (983 b 6), εκείνο δηλ. από το οποίο προήλθαν, συνίστανται και στο οποίο θα καταλήξουν τα πράγματα, μία φύσις *αἰεὶ σωζομένη*. Αν ο συσχετισμός αυτός είναι ορθός², η αιτιολόγηση αφορά την αρχή όλων ή σχεδόν όλων των Προσωκρατικών, οπωσδήποτε όμως και προγενεστέρων του Παρμενίδη.

Από τα χωρία του Αριστοτέλη, στα οποία γίνεται (ή θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι γίνεται) αναφορά στη φιλοσοφική αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός, διακρίνουμε τα χωρία στα οποία διατυπώνεται η άρνηση της γένεσης από το μηδέν—και αυτά μόνο ενδιαφέρουν την έρευνά μας—και εκείνα στα οποία προβάλλεται ουσιαστικά η πλήρης άρνηση της γένεσης και συνεπώς δεν αφορούν τη φιλοσοφική αρχή, με τη διερεύνηση της οποίας ασχολούμαστε. Η μνεία ωστόσο τῶν ἀρχαίων ἢ τῶν κατὰ φιλοσοφίαν πρώτων (Φυσ. 191 a 23-25) παρέχει την εσφαλμένη εντύπωση ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται πάντοτε και στην προπαρμενίδεια σκέψη. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν το χωρίο 187 a 32 - b 1 της Φυσικῆς ἀκροάσεως και τα χωρία 1032 b 31 και 1062 b 24-26 (και πιθανώς το χωρίο 999 b 6-8) από τα *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει κυρίως το χωρίο 191 a 23-33 και—ίσως— το χωρίο 192 a 29-34 της Φυσικῆς ἀκροάσεως.

Στο χωρίο 191 a 23-33 της Φυσικῆς ἀκροάσεως³ (όπου η μνεία τῶν ἀρχαίων ἢ τῶν κατὰ φιλοσοφίαν πρώτων οδηγεί και στους φιλοσόφους πριν από τον Παρμενίδη) ο Αριστοτέλης δίνει με δικούς του όρους το παρ-

1. Πβ. Μ.τ.φ. Β 4, 999 b 5-6. Ζ 7, 1032 b 31-33. Για τη σημασία του *αἰδίου* βλ. και Αλεξ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* Β 4, 999 a 32: CAG I 212,21-213,24 Hayduck. Ο Συριανός (*Εἰς Μ.τ.φ.* Β 4, 999 b 5: CAG VI 37,26-28 Kroll) συνδέει την αναφορά στο *ἴστασθαι* με την αδυναμία να συνεχιστεῖ ἐπ' ἀπειρον η ανάλυση της *υλικῆς αἰτίας* και τὴν στάσιν με την αδυναμία να υπάρξει ἐπ' ἀπειρον ἢ τῶν αἰτίων ἀνάλυσιν (37,30-31). Το *αἰδίων* κατ' αὐτόν (38,12-13) είναι *ἀγένητόν τε καὶ ἀκίνητον*, ενώ κατά τον Ασκληπιό (*Εἰς Μ.τ.φ.* Β 4, 999 b 3: CAG VI 2 185,26-186,40 Hayduck) το *αἰδίων* είναι απαλλαγμένο από κίνηση και φθορά, απαραίτητη προϋπόθεση για τη γένεση (p. 999 b 5: 187, 3-188,32): *αντίθετα αἱ ἀρχαί...ἴστανται τε καὶ οὐκ ἐπ' ἀπειρον ὑπάρχουσιν...οὔτε ἐπὶ τὰ κάτω οὔτε δὲ ἐπὶ τὰ ἄνω* (187,10-11).

2. Πβ. Αλεξ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 212,34-213,16. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 28,2-3: *εἶναι γὰρ δεῖ πάντως καὶ ὑποκεῖσθαι περὶ ὃ γίγνεται σφζόμενον ἢ μεταβολή*.

3. Το χωρίο 192 a 29-34 δεν προσφέρεται για τη συναγωγή ασφαλῶν συμπερασμάτων που να βοηθούν το σκοπό και την προβληματική αυτής της εργασίας. Γι' αυτό δε θα αναφερθούμε σ' αυτό στα πλαίσια αυτής της εργασίας.

μενίδειο επιχείρημα κατά της γενέσεως, ώστε να αιωρείται πράγματι η αμφιβολία ποιους έχει στο νου του. Έτσι το *ζητεῖν...τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν φύσιν τῶν ὄντων* (191 a 24-25) δε συμβιβάζεται με το συμπέρασμα (191 a 32-33) ὅτι οὐδ' εἶναι πολλά φασιν ἀλλὰ μόνον αὐτὸ τὸ ὄν, αφού το συμπέρασμα εἶναι ἡ κύρια θέση των Ελεατών¹, ενώ ἡ ἔρευνα της φύσεως ἀνήκει προπάντων στους φυσικούς, τους οποίους, ὅπως θα δούμε πιο κάτω, διακρίνει ἀπὸ τους Ελεάτες. Αναμφίβολα ὁμως χρησιμοποιεῖ (191 a 27-31), παραλλάσσοντάς το, το παρμενίδειο επιχείρημα²: ἡ γένεση καὶ ἡ φθορὰ εἶναι ἀδύνατη³, αφού αποκλείεται ἡ γένεση καὶ ἀπὸ το ὄν καὶ ἀπὸ το μὴ ὄν⁴.

Ενώ ὁμως, ὅσον ἀφορὰ τὴ δεύτερη ομάδα, ὑπάρχει κάποια σύγχυση, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σαφῆς ὡς πρὸς το ποιους ἐννοεῖ στα χωρία της πρώτης ομάδας· ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ ὁρολογία που χρησιμοποιεῖ δημιουργεῖ κάποια ἐρωτήματα. Ἡ πρώτη ἀναφορὰ (*Φυσ.* 187 a 28-29. 34) στη φιλοσοφική ἀρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός γίνεται στα πλαίσια της διερεύνησης της θεωρίας των φυσικῶν, σύμφωνα με τὴν ὁποία το ὄν δεν μπορεί να εἶναι ἐν, μίας θεωρίας ἡ ὁποία εἶναι ἀντίθετη με τὴν ἀντίληψη των Ελεατῶν καὶ μάλιστα του Παρμενίδη καὶ του Μελίσσου για το ὄν ὡς ἐν καὶ ἀκίνητον⁵, τις πιθανές σημασίες του ὁποίου προσπάθησε ὁ Ἀριστοτέλης να ἀναδείξει καὶ να ἀνασκευάσει (*Φυσ.* 185 a 1-187 a 11)⁶. Το ἴδιο το ἐρώτημα, ἄλλωστε, ἀν το ὄν εἶναι ἐν καὶ ἀκίνητον δεν ἀνήκει στην ἔρευνα περὶ φύσεως (*Φυσ.*

1. DK 28 B 7,1-2. 8,2-6. 19-21. 36-38 (Παρμενίδης). DK 29 B 1.3 (Ζήνων). DK 30 B 1.6.7 (1). 8 (1-2). (5-6) (Μέλισσος).

2. Πβ. DK 28 B 8,6-14. Καὶ ὁ Cherniss (*ACP*, 61, σημ. 254) φρονεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται μόνον στους Ελεάτες.

3. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Μ.τ.φ.* Α 3, 983 b 12) φαίνεται να ἀποδίδει τὴν ἴδια ἀπόψη σε ὅλους τους Προσωκρατικούς, γιατί ἔχει παραλείψει το ἀπλῶς, το ὁποῖο ὁμως πρόσθεσε ἀμέσως πιο κάτω (983 b 14). Πβ. 984 a 27-b 1.

4. Έτσι εἶναι ὀρθότερο να μὴ συμπεριλαμβάνεται το χωρίο 191 a 23-33 στις πηγές μας για τὴν ἀρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στους ἄλλους προσωκρατικούς φιλοσόφους ἐκτός ἀπὸ τους Ελεάτες.

5. Βλ. πιο πάνω, σημ. 1.

6. Για τὴν κριτική του ελεατικού καὶ ἐιδικότερα του παρμενίδειου μονισμού ἀπὸ τον Πλάτωνα βλ. *Σοφ.* 242 c-243 a. 244 b-245 e. Πβ. Dies, *Sophiste*, 274-76. 283-86 344-51. Cornford, *PTK*, 216-28. Γληνός, 146-49. Βλ. ἐπίσης Cornford, *PP*, 36 κ.ε. 134. 139. 153. 203-08. 212. 216. G. Vlastos, 'The Third Man Argument in the Parmenides', *PR*, 63 (1954), 319-48. A. L. Peck, 'Plato versus Parmenides', *PR*, 71 (1962), 159-84. 'Ἄννα Κελεσίδου-Γαλανού, 'Ἡ προβληματική της ἐννοίας του ἐνός ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ φιλοσοφίᾳ', *ΕΕΦΣΠΑ*, (1969-70), 212-24, καὶ κυρίως 212-16. 223. Koumakis, κυρίως 47-56. R.-P. Hägler, *Platons 'Parmenides': Probleme der Interpretation*, Berlin/N. York 1983, 104-20. Σχετικὰ ἐπίσης με τὴν κριτική του Παρμενίδη ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη βλ. G. A. Spangler, 'Aristotle's criticism of Parmenides in Physics I', *Apeiron*, 13 (1979), 92-103.

184 b 25-185 a 1)¹. Γι' αυτό, μετά την αναφορά στους Ελεάτες και σε αντίθεση με αυτούς, γράφει (Φυσ. 187 a 12): *ὡς δ' οἱ φυσικοὶ λέγουσι. Ο Σιμπλίκιος (Εἰς Φυσ. 23,18-19) διευκρινίζει: οὗς καὶ φυσικοὺς ἰδίως καλεῖ. Είναι λοιπόν σαφές ότι με τον όρο φυσικοί, στα πλαίσια τουλάχιστον της διαπραγματεύσεως του προβλήματος των αρχών, δεν εννοῖ τους Ελεάτες². Αυτό συνάγεται και από το χωρίο 184 b 15-17 της Φυσικῆς ἀκροάσεως: Ἄνάγκη δ' ἦτοι μίαν εἶναι τὴν ἀρχὴν ἢ πλείους, καὶ εἰ μίαν, ἦτοι ἀκίνητον, ὡς φησι Παρμενίδης καὶ Μέλισσος, ἢ κινουμένην, ὥσπερ οἱ φυσικοί.*

Θα μπορούσαμε ίσως καταρχήν να ισχυριστούμε ότι ο Αριστοτέλης αποδίδει στους φυσικούς τις εξής επιμέρους απόψεις:

- i. *πᾶν τὸ γιγνόμενον ἀνάγκη γίνεσθαι ἢ ἐξ ὄντων ἢ ἐκ μὴ ὄντων³.*
- ii. *οὐδὲν γίνεται ἐκ μὴ ὄντος⁴.*
- iii. *συμβαίνει ἐξ ἀνάγκης ἐξ ὄντων μὲν καὶ ἐνυπαρχόντων γίνεσθαι⁵.*

Οι τρεις αυτές θέσεις συνιστούν μια συλλογιστική, που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «τίποτε δε γίνεται από το τίποτε», που αποτελεί και την κύρια πρόταση. Τα ερωτήματα, λοιπόν, που πρέπει να απαντηθούν είναι πρώτον αν η πρόταση αυτή μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στους φιλοσόφους πριν από τον Παρμενίδη και δεύτερον αν τα στοιχεία που διαθέτουμε επιτρέπουν να ανασυγκροτήσουμε τη σκέψη τους στη μορφή μάλιστα που την αναπαριστά ο Αριστοτέλης. Η πρώτη επιμέρους θέση, ως μία σκέψη διατυπωμένη με σαφήνεια, ανάγεται μάλλον σίγουρα στην προβληματική των Ελεατών. Παρ' όλο που δε σώζεται εντελώς παραπλήσια γνώμη

1. Το θεωρεί (Φυσ. 185 a 2-3) έργο ἦτοι *ἐτέρας ἐπιστήμης ἢ πασῶν κοινῆς*. Ο Σιμπλίκιος (Εἰς Φυσ. 22,25-26) παρατηρεῖ: *οὐ περὶ φυσικοῦ στοιχείου λέγοντες οὗτοι (sc. Παρμενίδης καὶ Μέλισσος), ἀλλὰ περὶ τοῦ ὄντος ὄντος*.

2. Πβ. Cherniss, *ACP*, 1 (όπου από το ένα μέρος ο Παρμενίδης και ο Μέλισσος και από το άλλο «the physical philosophers»). 61-63 (πβ. Spangler, 92 κ.ε.), αλλά και σημ. 3 της σελ. 1, καθώς επίσης και σελ. 48, σημ. 192. σελ. 66, σημ. 270, όπου και διάκριση ανάμεσα στο πρώτο και δεύτερο μέρος του ποιήματος του Παρμενίδη, το οποίο (δευτερο μέρος) αναφέρεται, ως γνωστόν, στο φυσικό κόσμο.

3. Φυσ. Α 4, 187 a 32-33. *Μ.τ.φ.* Β 4, 999 b 6-7. Πβ. Φυσ. Α 8, 191 a 28-29: *διὰ τὸ ἀναγκαῖον μὲν εἶναι γίνεσθαι τὸ γιγνόμενον ἢ ἐξ ὄντος ἢ ἐκ μὴ ὄντος*, όπου (191 a 29-30) όμως η απάντηση είναι διαφορετική. Βλ. πιο κάτω, σελ. 147, σημ. 4.

4. Φυσ. 187 a 28-29. Πβ 187 a 34: *τὸ μὲν ἐκ μὴ ὄντων γίνεσθαι ἀδύνατον. Μ.τ.φ.* Β 4, 999 b 8: *καὶ ἐκ μὴ ὄντος γίνεσθαι ἀδύνατον*. Κ 6, 1062 b 24-25: *τὸ γὰρ μηδὲν ἐκ μὴ ὄντος γίνεσθαι*. Ζ 7, 1032 b 31: *ἀδύνατον γενέσθαι εἰ μηδὲν προϋπάρχει*.

5. Φυσ. 187 a 35-37. Πβ. *Μ.τ.φ.* 1062 b 25. Παραπλήσια περίπου άπόψη στο 999 b 6: *ἀνάγκη γὰρ εἶναι τι τὸ γιγνόμενον καὶ ἐξ οὗ γίνεται*. Αναφέρεται και σε άλλες απόψεις, που σαφώς δε σχετίζονται με τους φιλοσόφους πριν από τον Παρμενίδη, όπως π.χ. Φυσ. 187 a 37-38: *διὰ μικρότητα δὲ τῶν ὄγκων ἐξ ἀναισθητῶν ἡμῶν, άπόψη που οδηγεί στον Εμπεδοκλή (DK 31 Α 94= Αριστ. II. αἰσθ. 4, 441 a 3) και στον Δημόκριτο (DK 68 Α 135= Θεοφρ. II. αἰσθ. 63).*

τους, αποτελεί την προϋπόθεση του επιχειρήματος του Παρμενίδη (DK 28 B 8,4-13) και του Μελίσσου (DK 30 B 1). Οφείλουμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι ο Παρμενίδης και ο Μέλισσος κάνουν διάκριση κυρίως—αν όχι μόνο—ανάμεσα στο *ὄν* και στο *μὴ ὄν*¹ και όχι ανάμεσα στα *ὄντα* και στα *μὴ ὄντα*². Αυτὸς ο πληθυντικός θα εξέφραζε περισσότερο τη σκέψη των πλουραλιστῶν φιλοσόφων και ἀπὸ τους προγενεστέρους του Παρμενίδη μόνο ἰσως του Ξενοφάνη³, εκτός αν δεχτούμε ότι δηλώνονται και αἱ ἐναντιότητες του Αναξίμανδρου, στις οποίες αναφέρεται (Φύσ. 187 a 20) ο Αριστοτέλης στα πλαίσια της ἴδιας θεώρησης.

Η αναγωγή στην ελεατική σκέψη ενισχύεται και ἀπὸ τη σχεδόν κατὰ λέξη επανάληψη της πρότασης ἀπὸ τον Αριστοτέλη στο χωρίο 191 a 28 τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως, ὅπου σαφώς, ὅπως ἤδη δείξαμε, ἔχει στο νου του τους Ελεάτες⁴.

Η ἀπόδοση της τρίτης επιμέρους πρότασης στους πρώτους φιλοσόφους συναρτάται προς την ἀπόδοση σ' αὐτοὺς και της δευτέρας πρότασης, ἀφού, σε τελευταία ἀνάλυση, οἱ δύο προτάσεις αποτελοῦν τη θετική και ἀρνητική—αντίστοιχα—διατύπωση της αρχῆς του αποχρώντος λόγου. Εκτός αὐτοῦ, στην τρίτη πρόταση οδηγεί και ἡ προβολή νέων αρχῶν ἀπὸ τους πρώτους φιλοσόφους. Είναι δε διατυπωμένη κατὰ τρόπο ἀντίθετο προς τον τρόπο σκέψης των Ελεατῶν, μια και καταφάσκει τη γένεση χωρὶς καμία επιφύλαξη.

Η χρησιμοποίηση ἐπίσης του ὀρου *ἐνυπαρχόντων* ἀπομακρύνει ἀπὸ το πνεῦμα των πρώτων και γενικὰ των προσωκρατικῶν φιλοσόφων, ἐφόσον ο ὀρος ἀπαντὰ για πρώτη φορά στον Αριστοτέλη⁵. Ο ἴδιος ὁμως ο Αριστοτέλης (Φύσ. 187 a 20-21) θεωρεῖ ὅτι κατὰ τον Αναξίμανδρο (ὅπως ἐπίσης και κατὰ τον Ἐμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα ἀλλὰ για διαφορετικούς λόγους) *ἐκ τοῦ ἐνός ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι*, ἀποψη που νομιμοποιεῖ την ἀναφορά ἀπ' αὐτόν σε *ἐνυπάρχοντα*, στὸ βαθμὸ που ο ὀρος αὐτὸς ἀντιστοιχεῖ προς τον ὀρο *ἐνόντα* (ἐνούσας). Μπορεῖ λοιπὸν να υπονοεῖ εἴτε γένεση ἀπευθείας ἀπὸ τις πρώτες αρχές, τὰ ὄντα, εἴτε γένεση

1. DK 28 B 2,7. 4,2. 6,1. 8,3. 7. 12. 19. 25. 33. 35. 38. 46. 47 (Παρμενίδης). DK 29 B 1 (Ζήνων). DK 30 B 7 (2) (5) (Μέλισσος). Μόνο μία φορά ο Παρμενίδης (B 7,1) ἀναφέρει *μὴ ἐόντα* και μία φορά ο Μέλισσος (B 7 (3)) *τῶν ἐόντων*. Στον Ζήωνα (B 3) ἀπαντὰ δύο φορές ο ὀρος *τὰ ὄντα* ὅμως σε ἀντίθεση προς τον ὀρο *μὴ ὄντα*.

2. Είναι ἰσως αξιοσημείωτο ὅτι ο Αριστοτέλης στο χωρίο 191 a 29-31, που ἀφορὰ τους Ελεάτες, χρησιμοποιοῖ τους ὀρους *ὄν* και *μὴ ὄν*.

3. DK 29 B 29.33 (*γῆ* και *ὔδωρ*): ἀντίθετα B 27 (μόνο *γῆ*).

4. Εκεί βέβαια ἡ ἀπάντηση στο ἐρώτημα αν ὑπάρχει ἢ ὄχι γένεση εἶναι διαφορετική (191 a 29-30): *ἐκ δὲ τούτων ἀμφοτέρων ἀδύνατον εἶναι*.

5. Φύσ. A 4, 187 a 32. b 15. A 8, 191 b 16. A 9, 192 a 30 κλπ. Π. Ζῶν. Ιστορ. 577 a 14-15. Μ.τ.φ. B 3, 998 a 31.

απο ένόντα (ένυπάρχοντα) στις πρώτες αρχές, όπως αί έναντιότητες (Φυσ. 187 a 20-21) του Αναξιμάνδρου, τὰ όμοιομερή και τάναντία (Φυσ. 187 a 25-26) του Αναξαγόρα και τὰ καλούμενα στοιχειά (Φυσ. 187 a 26) του Εμπεδοκλή¹.

III

Οι σχολιαστές του Αριστοτέλη επαναλαμβάνουν συνήθως οι περισσότεροι την πληροφορία του είτε αναφερόμενοι σε κοινήν δόξαν τών περι φύσεως είπόντων τι²—ή απλώς στην τών φυσικών δόξαν³— είτε κάνοντας λόγο για τήν τών αρχαίων άπορίαν⁴. Αλλά και όταν αποπειρώνται να αιτιολογήσουν την αρχή αυτή των Προσωκρατικών, είναι προσηλωμένοι στον Αριστοτέλη, ότι δηλ. δεϊ ύποκειΐσθαι τι πάντως⁵. Ωστόσο, την αδυναμία των φυσικών ν' απομακρυνθούν από την αρχή την αποδίδουν, στηριγμένοι πάλι στην ανάλυση του Αριστοτέλη⁶, και σε άπειρίαν τοϋ διαλέγεσθαι⁷, ή σε άπειρίαν τής διαλεκτικής μεθόδου⁸—αλλά και σε άπειρίαν τής διαιρετικής μεθόδου⁹—ή απλώς σε άπορίαν¹⁰, ή, τέλος, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Συμπλίκιος—χρησιμοποιώντας φράσεις του Αριστοτέλη (πβ. Φυσ. 191 b 10)—στο ότι οί αρχαίοι μονοτρόπως τὸ μὴ ὄν κατά τὸ κυρίως και καθὸ μὴ ὄν λαβόντες και μὴ διελόντες τὸ τε καθ' αὐτὸ και ἤ μὴ ὄν και τὸ κατά συμβεβηκὸς απέστησαν τοϋ γίνεσθαι τι ἐξ ὄντος ἢ ἐκ μὴ ὄντος¹¹.

Η ορολογία επίσης που χρησιμοποιούν είναι συνήθως η αριστοτελική:

1. Για την αποδοχή αλλά κυρίως την κριτική που ασκήθηκε στις απόψεις αυτές του Αριστοτέλη και προανάκρουσμα της οποίας υπήρξε η διαφοροποίηση από αυτόν ήδη του Θεοφράστου βλ. σελ. 152, σημ. 1.

2. Αλεξ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.*, 213,11.653,1.3.21· αλλά 652,32-33: *σχεδὸν πάντων ἐστὶ τῶν φυσικῶν δόγμα κοινόν*. Συρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 37, 32: *κοινὸν ἀξίωμα τῶν περὶ φύσεως*. Συμπλ. *Εἰς Φυσ.* 162, 9-10: *τὴν κοινήν τῶν φυσικῶν δόξαν*.

3. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 14,20 (πβ. 94, 30-31).

4. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 29, 22.

5. Αλεξ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 212,34-213,3.6.8.27. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 29,28 (πβ. Αλ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 213,14.16.27). Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 169,19.30-170,1. 174,22-24.30-175,1.189,19-23. Συμπλ. *Εἰς Φυσ.* 253,12. 254,2.

6. Πβ. Φυσ. Α 8, 191 a 26-27.

7. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 29,25.

8. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 170,7. 174,18.

9. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 170,22.

10. Συμπλ. *Εἰς Φυσ.* 235,14.24.26.29. 236,1.3.16 (πβ. Αριστ. Φυσ. Α 8, 191 a 24).

11. Συμπλ. *Εἰς Φυσ.* 237,29-32.

ἐξ ὄντος και ἐκ τοῦ μὴ ὄντος¹, ἐκ προϋπαρχόντων², ἐνυπάρχον³, κάνοντας μά-
λιστα συνδυασμὸ θέσεων του Αριστοτέλη που εκτίθενται στην *Φυσικὴν ἀ-
κρόασιν* και στα *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*⁴. Κρίνουν ὅμως αναγκαίῳ να τονίσουν
εμφαντικὰ τη μηδενικότητα του *μὴ ὄντος*⁵. Σκόπιμο ἐπίσης εἶναι να επιση-
μάνουμε ὅτι οἱ σχολιαστὲς ἀποφεύγουν ὡς ἐπὶ το πλείστον να αναφέρο-
νται σε ἅπαντας (ἢ πάντας) τοὺς φυσικοὺς, παρ' ὅλο που κάνουν λόγο για
δόξαν τῶν φυσικῶν ἢ κοινήν δόξαν αὐτῶν.

Αλλά και η χρήση της ἐκφρασης *σχεδὸν πάντων* ἀπὸ τον Αλέξανδρο
Αφροδισιέα⁶ δε βοηθᾷ στη συναγωγή συμπερασμάτων, ἀφοῦ ο Αλέξαν-
δρος φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ πιστὰ τον Αριστοτέλη, σχολιάζοντας το χω-
ρίο 1062 b 25 ἀπὸ τα *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*, ὅπου ἐκεῖνος χρησιμοποιεῖ το περιο-
ριστικὸ *σχεδὸν*. Ἐνας ἄλλος λόγος που μειώνει τη σημασία της μαρτυρί-
ας του Αλεξάνδρου Αφροδισιέως εἶναι ὅτι ἀμέσως μετὰ πραγματοποιεῖται
γνωσιοθεωρητικὰ θέματα: *ἡδύ-πικρόν, λευκόν-οὐ λευκόν*, που οδηγοῦν
στον Δημόκριτο⁷ και, ἔμμεσα, στον Πρωταγόρα⁸ παρὰ στους προγενεστέ-
ρους τους. Το συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι οὔτε ἀπὸ τον σχολιαστή αὐτόν
του Αριστοτέλη εἶναι δυνατὴ η συναγωγή κανενός ἀσφαλούς συμπεράσμα-
τος.

Αξίζει ἴσως να ἀσχοληθοῦμε ιδιαίτερα με τις μαρτυρίες του Σιμπλι-
κίου⁹, και γιατί παρέχουν—συγκριτικὰ—περισσότερα στοιχεῖα και για ἑ-
ναν ἄλλο λόγο, που θα ἀναφέρουμε ἀμέσως πιο κάτω. Κατὰ τον Σιμπλί-

1. Βλ. λ.χ. Αλεξ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 213,7.10.12. 653,29.31.33. 654,1.2. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 29,27-28. 31,11-16. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 95,23. 96,1-2. 170,9-12.19 κλπ. 174,20. 22.24.25. κλπ. Σιμπλ. *Εἰς Φυσ.* 162,9.10.12.13.16.27.28.29. 235,29.31.32. 236.4,7.9. 10.15.17.18.

2. Βλ. λ.χ. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 29,29. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 90,21 (πβ. 169,19: *ἐκ μὴ προ-
ὑποκειμένου*). 189,23: *προὑποκείσθαι τι αὐτῆς ἀνάγκη* (πβ. 191,5). Σιμπλ. *Εἰς Φυσ.*
254,5. Ασκλ. *Εἰς Μ.τ.φ.*, 400,1.3.

3. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 30,17. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 95,4.6.7.8.9. 190,22.25. Σιμπλ. *Εἰς Φυσ.*
162,30. 163,34. 165,1. 235,19. 236,26. 254,3.4.9.19. Ασκλ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 400,14.

4. Βλ. σχετικὰ Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 24,20-22.

5. Αλεξ. Αφρ. *Εἰς Μ.τ.φ.* 652,32-32: *τὸ γὰρ μηδὲν ἐκ μὴ ὄντος γίνεσθαι (τοῦ-
το δὲ ταῦτόν ἐστι τῷ τὸ γὰρ μηδὲν ἐκ τοῦ μηδαμῆ μηδαμῶς ὄντος γίνεσθαι)*. Πβ. Ασκλ.
Εἰς Μ.τ.φ. 187, 13-14. 400,2-3. Θεμ. *Εἰς Φυσ.* 31,9. Φιλοπ. *Εἰς Φυσ.* 94,20-21. 30-
31. 95,29-30. 96,5. 169,21.25-36. 173,2. 174,31. 190,30-31. 191,10.16.28.31. (Σ'αυ-
τό εἶναι ἴσως ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τον Μέλισσο, DK 29 B 1).

6. *Εἰς Μ.τ.φ.* 652,32-33. Πβ. 213,10-13. Η διαπραγματεύση του Αλεξάνδρου:
652,25-654,9.

7. DK 68 B 9 (πβ. A 49: II 94,9). 125.135 (πβ. A 130: II 113,35. A 134).

8. Η ἐκθεση του Αλεξάνδρου στο σημεῖο αὐτὸ ἔχει ὡς ἀφετηρία χωρίο του Αριστο-
τέλη (*Μ.τ.φ.* 1062 b 20), που ἀναφέρεται στη ρήση του Πρωταγόρα: *πάντων χρημάτων
μέτρον ἄνθρωπος*.

9. *Εἰς Φυσ.* 162,2-30. 235,15-236,12.

κιο (*Εἰς Φυσ.* 162,23-27) τὸ μηδὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γίνεσθαι αποτελεί ἀξίωμα. Μετά τη μνεῖα (162,9-10) αὐτῆς τῆς κοινῆς τῶν φυσικῶν δόξης, ὁ Σιμπλικίος—επηρεασμένος καὶ αὐτός, γενικά, ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ οποία, ὅπως σημειώσαμε¹, οδηγεῖ καὶ στοὺς Ἐλεάτες, παρ' ὄλο που ἐδῶ (187 a 26-31) δὲν ἀφορᾷ τὴ σκέψη τοὺς— ἐπιχειρηματολογεῖ με βάση τὶς θέσεις τοῦ Παρμενίδη καὶ τοῦ Μελίσσου, παραθέτοντας μάλιστα, πρᾶγμα που δὲν κάνει ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ ἀπόσπασμα τοῦ Μελίσσου στο σημεῖο αὐτὸ (162,18-22), καθὼς καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα τοῦ Παρμενίδη, τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Μελίσσου², σε μερικὰ ἀπο τα οποία ἀκριβῶς στηρίζεται ὁ Μουρελάτος γιὰ τὴ συναγωγή τῶν συμπερασμάτων του³.

Περὶσσότερο προσελκύουν τὸ ἐνδιαφέρον μας τὰ σχόλια τοῦ Σιμπλικίου⁴ στο χωρίο 191 a 23 τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως*, τὸ οποίο, ὅπως δεῖξαμε⁵, ἀναφέρεται στοὺς Ἐλεάτες. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους... κατὰ φιλοσοφίαν ἀρνοῦνται τὴν γένεσιν καὶ τὴν φθορὰν, γιὰτὶ ἠτήθησαν ἀπο μίαν ἀπορίαν (*Εἰς Φυσ.* 235,13-15), που προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοὺς νὰ ἐρμηνεύσουν τὴ γένεση, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη τοὺς ἀδύνατη καὶ ἀπὸ τὸ ὄν καὶ ἀπὸ τὸ μὴ ὄν (*Εἰς Φυσ.* 235,29-261,1). Οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ διακρίνονται (*Εἰς Φυσ.* 235,18-22) σε δύο ἢ—ορθότερα—σε τρεῖς κατηγορίες: α) σ' ἐκείνους που θεωροῦσαν τὸ ὄν ἐν καὶ ἀγένητον· β) σ' ἐκείνους που ἀναφέρονταν σε πολλὰ (ὄντα) (οἱ δὲ πολλὰ ἔλεγον), τὰ οποία ὅμως ἐνυπῆρχον καὶ ἐρχονταν στο φῶς με τὴν ἔκκρισιν, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀναιρούνταν, σύμφωνα με τὸν Σιμπλικίον, ἡ γένεση καὶ γ) σ' ἐκείνους που στὴν πραγματικότητά ἀρνοῦνταν τὴ γένεση, ἀφοῦ τὴν ἀπέδιδαν σε σύγκρισιν καὶ διάκρισιν⁶, ὅπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Δημόκριτος.

1. Βλ. πιο πάνω, σελ. 144 κ.ε. (Ὁ Σιμπλικίος σχολιάζει ἐδῶ τὸ χωρίο 187 a 26-31 τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως*).

2. Στον Σιμπλικίον, ὅπως εἶναι γνωστό, οφείλουμε τὰ περισσότερα ἀποσπάσματα τοῦ Παρμενίδη (DK 28 B 1.2.6.7.8.9.11.12.13.19), τὰ οποία τοῖς ὑπομνήμασι παρέγραψεν, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει (*Εἰς Φυσ.* 144,26-28), γιὰ δύο λόγους: διὰ τε τὴν πίστιν τῶν ὑπ' ἐμοῦ (sc. Σιμπλικίου) λεγομένων καὶ διὰ τὴν σπάνιν τοῦ Παρμενιδείου συγγράμματος (στον Ἀριστοτέλη (*Μ.τ.φ.* 1069 b 22-25) μόνο ἓνα (B 16)), καὶ ὅλα τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ζήνωνος (DK 29 B 1-3) καὶ τοῦ Μελίσσου (DK 30 B 1-10). Βλ. καὶ Β. Μ. Perry, *Simplicius as a source for and an interpreter of Parmenides*. Diss. Univ. of Washington, Seattle 1983 (microfilm).

3. Ἐτσι φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ ὁ Μουρελάτος τὸν Σιμπλικίον, μολοντί δὲν ἀναφέρεται οὔτε σ' αὐτὸν οὔτε στοὺς ἄλλους σχολιαστῆς.

4. *Εἰς Φυσ.* 235,15-236,12.

5. Βλ. πιο πάνω, σελ. 144 κ.ε.

6. Ἀποψη φυσικά που δὲν εὐσταθεῖ, ὅπως θὰ σημειώσουμε καὶ πιο κάτω. Γιὰ τὴν ἐσφαλμένη ἀναφορὰ τοῦ Σιμπλικίου (*Εἰς Φυσ.* 235,18 κ.ε.) στον Ἀναξίμανδρον, τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Δημόκριτον βλ. Cherniss, *ACP*, 61, σμμ. 254.

Η διάκριση όμως αυτή δε συνάγεται από το σχολιαζόμενο αριστοτελικό κείμενο και εύλογα γεννιέται το ερώτημα αν ο Σιμπλίκιος έκαμε τη διάκριση αντλώντας πληροφορίες από άλλα χωρία ή έργα του Αριστοτέλη ή είχε άλλη πηγή και μάλιστα τον Θεόφραστο, το έργο του οποίου *Φυσικῶν δόξαι* αποδοδειγμένα γνώριζε¹. Η ιδιαίτερη σημασία που έχει για την έρευνά μας η απάντηση του ερωτήματος αυτού οφείλεται στο ότι ο Αναξίμανδρος συναριθμείται (*Εἰς Φυσ.* 235,20) ανάμεσα σε όσους αρνούνταν τη γένεση γενικά². Η θέση όμως αυτή έρχεται σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης στο χωρίο 187 a 12-37 της *Φυσικῆς ἀκροάσεως*, όπου ο Αναξίμανδρος κατατάσσεται μεταξύ των φιλοσόφων που αρνούνται μόνο τη γένεση απο τὸ μὴ ὄν³.

Στο χωρίο που αναφέρεται στον Αναξίμανδρο ο Σιμπλίκιος κάνει χρήση του όρου *ἐκκρίνεσθαι*, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, ανήκει στον Αριστοτέλη⁴, ενώ ο όρος που μάλλον χρησιμοποίησε ο Αναξίμανδρος είναι *ἀποκρίνεσθαι*, και τον οφείλουμε στον Θεόφραστο⁵. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα ότι στην προκειμένη περίπτωση ο Σιμπλίκιος είναι μάλλον επηρεασμένος από τον Αριστοτέλη. Επιβεβαίωση αυτού παρέχει η προσεκτική μελέτη των απόψεων που ο Σιμπλίκιος (*Εἰς Φυσ.* 235,19-20) προσγράφει στον Αναξίμανδρο. Ο Αναξίμανδρος και ο Αναξαγόρας πολλά μὲν (sc. τὰ ὄντα), ἐνυπάρχοντα δὲ ἐκκρίνεσθαι ἔλεγον. Η πρόταση όμως αυτή νοηματικά και φραστικά είναι σχεδόν όμοια με την πρόταση του Αριστοτέλη (*Φυσ.* 187 a 20-21): οἱ δ' ἐκ τοῦ ἐνός ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι, ὥσπερ Ἀναξίμανδρός φησι, μόνο που ο Αριστοτέλης προσδιορίζει σαφέστερα τον τρόπο της γένεσης, αφού αἱ ἐναντιότητες (τὰ πολλά) υπάρχουν (ή υπήρχαν) μέσα (ἐνούσας, ενώ κατά τον Σιμπλίκιο ἐνυπάρχοντα [sc. πολλά]) στο ἐν, που είναι το ἀπειρον. Ο Αριστοτέλης (*Φυσ.* 187 a 21-23) στην ίδια περίπου κατηγορία με τον

1. Αποσπάσματα του έργου αυτού συμπεριέλαβε, ως γνωστόν, ο Σιμπλίκιος στα σχόλια του στην *Φυσικὴν ἀκρόασιν* (κυρίως σελ. 22-29=H. Diels, *Dox. Gr.*, 475-481. 483-485. 492) και στο *Περὶ οὐρανοῦ* (*Dox. Gr.* 491).

2. Αν αυτό ήταν ορθό, η άρνηση της γένεσης από τον Αναξίμανδρο—μπορούμε να υποθέσουμε—θα είχε διατυπωθεῖ ή δογματικά ή με αιτιολόγηση, οπότε μπορεί να ήταν ανάλογη περίπου με την παρμενείδεια (αδύνατο δηλ. να προέλθει γένεση είτε από το ὄν είτε από το μὴ ὄν).

3. Βλ. πιο πάνω, σελ. 145-48.

4. *Φυσ.* A 4, 187 a 20-21· πβ. 187 b 23. Κριτική της ερμηνείας αυτής του Αριστοτέλη του Θ. Βέικου, *Οἱ Προσωκρατικοί*, Αθήνα 1985, (Νέα έκδ.), 41, σημ. 6-10. 44.

5. *Φυσ. δόξ.* fr. 2 (*Dox. Gr.* 476,14). Πβ. Ιππολ. *Αἰφ. ἔλεγχ.* 6,4.7 (*Dox. Gr.* 559,26. 560,8). [Πλουτ.] *Στρωμ.* 2 (*Dox. Gr.* 579,9,14). Βλ. σχετικά Kahn, *Anaximander*, 19 κ.ε. (ελλ. μτφρ. 26 κ.ε.). Αντίθετα ο G. Vlastos ('The Physical Theory of Anaxagoras', στο: Allen-Furley, *Studies*, II 324, σημ.11) φρονεί ότι 'κοι όροι ἀποκρινόμενων και ἐκκρίνεσθαι είναι κατά πάσα πιθανότητα του ίδιου του Αναξίμανδρου'.

Αναξίμανδρο, για άλλους όμως λόγους, τοποθετεί τον Εμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα, που επίσης αναφέρονταν σε *ἐν και πολλά*. Αλλά το *ἐν κατ'* αυτών είναι το *μίγμα*¹, από το οποίο *ἐκκρίνουσι τᾶλλα*, ο μεν Αναξαγόρας *ἄπειρα*, που είναι τὰ *ὁμοιομερῆ καὶ τάναντία*, ο δε Εμπεδοκλῆς τὰ *καλούμενα στοιχεῖα μόνον* (Φυσ. 187 a 23-26). Ο Συμπλίκιος (Εἰς Φυσ. 235, 20) κατατάσσει μαζί με τον Αναξίμανδρο μόνο τον Αναξαγόρα² και ως

1. Για την «ασυμφωνία» μεταξύ Αριστοτέλη και Θεοφράστου ως προς την ταύτιση «της αρχέγονης ενότητας του Αναξιμάνδρου (και του Εμπεδοκλέους) με το μίγμα του Αναξαγούρα» βλ. Kahn, *Anaximander*, 20. 40-42. 236 (ελλ. μτφρ. 27. 55-60. 320). Βλ. επίσης Reinhardt, 75 κ.ε. F. M. Cornford, 'Anaxagoras' Theory of Matter', στο: Allen-Furley, *Studies*, II 286 κ.ε. Cherniss, *ACP*, 375 κ.ε. F. M. Cornford, *Principium Sapientiae. The Origins of Greek Philosophical Thought*, Cambridge 1952 178. O. Gigon, *Der Ursprung der griechischen Philosophie von Hesiod bis Parmenides*, Basel/Stuttgart 1968² (= 1944¹), 78. G. Vlastos, 'Equality and Justice in Early Greek Cosmologies', στο: D. J. Furley - R. E. Allen (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy I. The Beginnings of Philosophy*, London/N. York 1970, 79 κ.ε. του ίδιου, 'The Physical Theory of Anaxagoras', στο: Allen-Furley, *Studies*, II 325 κ.ε. (όπου ανάγει την ιδέα του μίγματος κατά τον Αναξαγόρα στην ιδέα του *ἀείρου* σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο). J. B. McDiarmid, 'Theophrastus on the Presocratic Causes', *HSPh*, 61 (1953), 99 κ.ε. G. S. Kirk-J. E. Raven-M. Schofield, *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge 1984 (=1983²), 128. 132. 368-70. 376 κ.ε. 380. Guthrie, I 86 κ.ε., και σημ. 2. II 167 κ.ε. 171, σημ. 2. 285 κ.ε. (πβ. 328). C. Strang, 'The Physical Theory of Anaxagoras', στο: Allen-Furley, *Studies*, II 371 κ.ε. N.-I. Μπούσουλα, 'Μελέτες πάνω στην αρχαία φιλοσοφία. I. Τα αποσπάσματα του Αναξαγόρα', *ΕΕΦΣΑΠΘ*, 12 (1973), 228. 230, όπου δέχεται, αντίστοιχα, επίδραση στον Αναξαγόρα και από τον Αναξίμανδρο και από τον Παρμενίδη (παρουσιάζοντας ουσιαστικά τις απόψεις του O. Jöhrens, *Die Fragmente des Anaxagoras*, Bochum 1939). Schofield, 36-47. D. Stier, *The Fragments of Anaxagoras. Edited with an Introduction and Commentary*, Meisenheim a. Glan 1981, κυρίως 42-50. Για το μίγμα στον Εμπεδοκλή (αλλά και σε άλλους Προσωκρατικούς) βλ. H.A.T. Reiche, *Empedocles' Mixture, Eudoxan Astronomy and Aristotle's Connate Pneuma*, Amsterdam 1960, κυρίως 36-48. J. Bollack, *Empédocle. I: Introduction a l'ancienne physique*, Paris 1965, 36, σημ.2.6. 45,σημ. 1.3. 61, σημ.5. 84, σημ.11. 85, σημ.8. 88, σημ.4. 90. 91, σημ.3.4. 93, σημ.2 κλπ. Helle Lambridis, *Empedocles* (Studies in Humanitis No. 15. Philosophy), Alabama 1976, 1. 39. 48 κ.ε. 51. 54. 56 κ.ε. E. La Croce, 'Empedocles' *Sphairos* and Parmenidean Legacy', *Πλάτων*, 32 (1980), κυρίως 117-20. M. R. Wright, *Empedocles: The Extant Fragments. Edited with an Introduction, Commentary, and Concordance*, N. Haven/London 1981, κυρίως 14, σημ. 67. 31-40. 72-76. 174-76. 179 κ.ε. 191 κ.ε. 229-37. 254. 259 κ.ε.

2. Ο Αριστοτέλης κατά τον Συμπλίκιο (Εἰς Φυσ. 24,25) *τοῖς περὶ Ἀναξαγόραν τοῦτον* (sc. Ἀναξίμανδρον)... *συνέταξεν* (ίσως λόγω του χωρίου 1069 b 20-23 από τα *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*). Κατὰ τον ίδιο (154, 14-15): *καὶ Θεόφραστος δὲ τὸν Ἀναξαγόραν εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον συνωθῶν* ... Βλ. όμως και 27, 11-23, όπου η διάκριση, καθώς και την προηγούμενη σημείωση.

κοινό σημείο τους προσγράφει τη θεωρία για την ἔκκρισιν, που κατ' αυτόν αποτελεί ἄρνηση της γένεσης. Κατά τον Αριστοτέλη (Φυσ. 187 a 29-32), αντίθετα, δεν αποτελεί ἄρνηση της γένεσης αλλά ἄλλοίωσιν: καὶ τὸ γίγνεσθαι τοιόνδε καθέστηκεν ἄλλοιοῦσθαι. Ἄλλοι πάλι (Φυσ. 187 a 31) (και πρέπει να εννοεῖ τον Εμπεδοκλή) θεωρούσαν το γίγνεσθαι σύγκρισιν καὶ διάκρισιν¹. Το ίδιο όμως επαναλαμβάνει και ο Σιμπλίκιος (Εἰς Φυσ. 235, 20-22), αλλά μαζί με τον Εμπεδοκλή κατατάσσει και τον Δημόκριτο, στον οποίον επανειλημμένα (162,18. 235,22. 1050,22. 1266,33) αποδίδει την ιδέα για γένεσιν με βάση τη σύγκρισιν καὶ διάκρισιν τῶν στοιχείων².

Αποδεικνύεται λοιπόν ότι ο Σιμπλίκιος, σχολιάζοντας το χωρίο 187 a 26 της Φυσικῆς ἀκροάσεως, νόμισε, εσφαλμένα, ότι αυτό αφορά τους Ελεάτες (Παρμενίδη και Μέλισσο), ενώ σχολιάζοντας το χωρίο 191 a 23, που αναφέρεται κυρίως σ' αυτούς, χρησιμοποίησε στοιχεία που ο Αριστοτέλης παραθέτει στο χωρίο 187 a 12-37. Δεν πρόσεξε όμως άλλα στοιχεία, τα οποία οδηγούν σε διαφορετικά συμπεράσματα από τα δικά του. Πράγματι ο Αριστοτέλης στο σημείο εκείνο, αφού προηγουμένως (Φυσ. 185 a 1-187 a 11) συνήγαγε τις ἔσχατες συνέπειες από την ελεατική θεώρηση του ὄντος ως ενός, αναφέρεται στους φυσικούς, που αποδέχονται πολλὰ ὄντα (187 a 9-10. 15-16) και είτε τα παράγουν ἀπὸ ἕν... σῶμα τὸ ὑποκείμενον (187 a 13) ἢ ἐν τὸ ὑποκείμενον τὴν ὕλην (187 a 19), με βάση το σχῆμα της πυκνότητος και μαυότητος (187 a 15), είτε με την ἔκκρισιν ἀπὸ το ἕν, είτε με τη σύγκρισιν καὶ διάκρισιν. Τόσο όμως η ἔκκρισις ὅσο και η σύγκρισις καὶ διάκρισις συνιστοῦν γένεση και μάλιστα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τα συμφραζόμενα, εἶναι ἐκδηλῆ η προσπάθεια του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα (187 a 26-31), αλλά και του Αναξιμάνδρου (187 a 20-21. 31-32. 36-37), ν' αποφευχθεῖ η εντύπωση ότι παράγουν τα συγκεκριμένα πράγματα ἀπο τὸ μὴ ὄν ἢ ἀπὸ μὴ ὄντα (187 a 29. 33-34)³. Κατά τον Σιμπλίκιο όμως η αναφορά σε ἔκκρισιν, σύγκρισιν καὶ διάκρισιν, μῖξις καὶ διάλλαξις, αποτελεί ἄρνηση της γενέσεως. Ὅτι όμως και ο ίδιος ἔχει ἀμφιβολίες για την ορθότητα της ἀποψῆς του αὐτῆς φαίνεται ἴσως ἀπὸ τη φράση του (Εἰς Φυσ. 235,21) συγκρίσει καὶ διακρίσει...τὴν γένεσιν ἐποίουν.

Εἶναι βέβαια κατανοητὴ—μετὰ τη διατύπωση του παρμενίδειου επιχειρήματος κατὰ της γενέσεως—η προσπάθεια του Εμπεδοκλή, του Α-

1. Απόψεις του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα για τη γένεση και τη φθορά κυρίως στα αποσπάσματα: DK 31 B 8-12. 17, 1-8.16-20. 26,5-12. 30,3-17, και DK 59 B 12. 13. 17, αντίστοιχα, αλλά και σε πολλά testimonia.

2. Ο Αριστοτέλης (Μ.τ.φ. Α 3, 984 a 15), αντίθετα, αποδίδει την ιδέα στον Αναξαγόρα. Βλ. και για τον Θεόφραστο Σιμπλ. Εἰς Φυσ. 27,11. Πβ. F. M. Cornford, 'Anaxagoras' Theory of Matter', στο: Allen-Furley, *Studies*, II 293.

3. Βλ. και πιο πάνω, σελ. 145-48.

ναξαγόρα και του Δημοκρίτου να βρουν τρόπο και τα φαινόμενα να σώσουν και τις αρχές της παρμενίδειας λογικής να σεβαστούν, στο μέτρο που ο σεβασμός αυτός δε συνεπαγόταν άρνηση του κόσμου των αισθήσεων. Το ίδιο όμως δεν μπορεί να υποστηριχτεί για τον Αναξίμανδρο και τη διδασκαλία του για την *ἔκκρισιν* (κατά τον Αριστοτέλη) ή, ορθότερα, *ἀπόκρισιν*¹ (κατά τον Θεόφραστο) και στα πλαίσια μάλιστα κάποιας επιδιώξης του να συμμορφωθεί προς τις απαιτήσεις της ίδιας λογικής. Είναι φανερό λοιπόν ότι ο Σιμπλίκιος βιάζει τα πράγματα, ιδιαίτερα όσον αφορά τον Αναξίμανδρο (αλλά και τον Εμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα), αφού αφετηρία των σκέψεών του δεν είναι το *ἄπειρον* του Αναξίμανδρου, στο οποίο ο ίδιος ο Σιμπλίκιος ως *ἀρχήν* επανειλημμένα αναφέρεται (*Εἰς Φυσ.* 22, 12. 24,14 κ.ε. 41,17. 480,1 κλπ.), ούτε ο *σφαῖρος* του Εμπεδοκλή (*Εἰς Φυσ.* 154,13. 1124, 1-2) ή το *μῖγμα* του Αναξαγόρα (154,10 κ.ε. 485,21 κ.ε. 486,21.32-33, 1120,23. 1188,7) και του Εμπεδοκλή (154,10 κ.ε.).

Ύστερα από όλα αυτά το συμπέρασμά μας μπορεί να είναι ότι ο Σιμπλίκιος εσφαλμένα κατατάσσει τον Αναξίμανδρο (καθώς επίσης και τον Αναξαγόρα, τον Εμπεδοκλή και τον Δημοκρίτο) σε όσους αρνούνταν τη γένεση γενικά. Είναι — καταρχήν τουλάχιστον — ορθότερη η κατάταξή τους από τον Αριστοτέλη σε όσους υιοθετούσαν την αρχή (187 a 28-29) *οὐδὲν γίνεταί ἐκ μὴ ὄντος*. Η μνεία του Παρμενίδη και του Μελίσσου από τον Σιμπλίκιο ονομαστικά, κατά το σχολιασμό του χωρίου 187 a 26, και με παράθεση επιχειρημάτων καθώς και αποσπασμάτων τους δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα, το οποίο θα δικαίωνε τη θέση του Μουρελάτου, ότι η αρχή *ex nihilo nihil* απαντά για πρώτη φορά στους Ελεάτες. Οι Ελεάτες αναφέρονται στην αρχή, όχι για να βρουν τρόπο γένεσης των πραγμάτων του αισθητού κόσμου, αλλά για να αρνηθούν ολότελα τη γένεση.

Η αναφορά στους Ελεάτες οφείλεται, νομίζω, πρώτον και κυριότερον στην παρερμηνεία του Σιμπλικίου, όπως αυτή καταδεικνύεται από όσα εκθέσαμε πιο πάνω², και δεύτερον στο ότι η γνώση των δικών τους επιχειρημάτων (τα οποία άλλωστε παραθέτει και ο Αριστοτέλης) ήταν πιθανώς στον Σιμπλίκιο πληρέστερη³ από τη γνώση των επιχειρημάτων ακόμη και των μεταγενεστέρων τους (Αναξαγόρα, Εμπεδοκλή και Δημοκρίτου), ενώ η γνώση για τους πρώτους φιλοσόφους, τους πριν από τον Παρμενίδη, ασφαλώς ελλιπέστερη. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη δι-

1. Εφόσον δεχόμαστε ότι ο Αναξίμανδρος χρησιμοποίησε τον όρο *ἀποκρίνεσθαι*.

2. Βλ. σελ. 143-48 αυτής της εργασίας.

3. Ο Σιμπλίκιος (*Εἰς Φυσ.* 144,28), όπως σημειώσαμε ήδη, κάνει λόγο για *σπάνιν* τοῦ Παρμενίδειου συγγράμματος, αλλά σίγουρα το χρησιμοποίησε (βλ. πιο πάνω, σελ. 150, σημ. 2).

απίστωση ότι ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιεί επιχειρηματολογία που οδηγεί, όπως σημειώσαμε ήδη¹, περισσότερο στον Δημόκριτο και, κατά δεύτερο λόγο, στον Πρωταγόρα παρά στους Ελεάτες².

IV

Ο K. Sternberg³ σε δύο αλληπάλλληλα έργα του, δημοσιευμένα το 1932 και το 1935, εξέθεσε⁴ ορισμένες απόψεις που φωτίζουν το πρόβλημα από μία άλλη σκοπιά και ταυτόχρονα βοηθούν να συναγάγουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα, ακόμη και αν οι πηγές σιωπούν. Με την απελευθέρωση του ερωτήματος για την αρχή (Ursprung) από τα μυθικοθησκευτικά δεσμά και την απόδοση σ' αυτό επιστημονικο-φιλοσοφικής σημασίας έγινε μετάβαση από τη γένεση από το μηδέν (das Nichts), όπως λ.χ. το χάος του Ησιόδου και οι θεότητες του ὕδατος, ή η δημιουργία του κόσμου από το μηδέν κατά την εβραϊκή θρησκεία, στη γένεση από το ίδιο το ὕδωρ⁵. Έτσι εμφανίστηκε το «λογικό μοτίβο της προέλευσης» (das logische Motiv des Ursprungs) ή «η λογική σκέψη της αρχής» (der logische Ursprungsgedanke), «όχι όμως ακόμη εντελώς καθαρά, εντελώς ακάλυπτα»⁶. Η επιφύλαξη αυτή οφείλεται στο ότι υπάρχουν κάποιες αντιφάσεις στην προσπάθεια να παραχθούν τα πράγματα από κάτι που είναι περιορισμένο, όπως περιορισμένο και κάτι που έχει τέλος ήταν το ὕδωρ του πρώτου φιλοσόφου, του Θαλή, ενώ η παραγωγή από αυτό πραγμάτων επίσης περιορισμένων και που έχουν τέλος είναι συνεχής. Οι αντιφάσεις

1. Βλ. πιο πάνω, σελ. 149.

2. Δεν ξέρουμε βέβαια τι ανέφερε ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς στα χαμένα σχολία του στην *Φυσικήν ἀκρόασιω*.

3. K. Sternberg, *Die Geburt des Etwas aus dem Nichts*, Berlin 1932, ιδιαίτερα 29-45· του ίδιου, *Das Problem des Ursprungs in der Philosophie des Altertums*, Breslau 1935, 1-73, και ιδιαίτερα 1-33.

4. Επηρεασμένος στο θέμα της «γένεσης» και «παραγωγής» (Erzeugung και Ab-leitung) και από άλλες θέσεις αλλά κυρίως από νεοκαντιανές της σχολής του Marburg και πιο συγκεκριμένα από θέσεις του H. Cohen και του P. Natorp, στα έργα των οποίων (*Logik der reinen Erkenntnis*, Berlin 1902, 25 κ.ε. 28 κ.ε. 63 κ.ε. 79, και *Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften*, Leipzig/Berlin 1910, 52 κ.ε. 63, αντίστοιχα) συχνά παραπέμπει (*Die Geburt*, 29, σημ.1.2. 46, σημ.52. *Das Problem*, 9, σημ.1. 22, σημ.2.3).

5. *Die Geburt*, 39. 43-45· του ίδιου, *Das Problem*, 2.10.11-21. Για το χάος ως «ένα δυναμικό μηδέν από το οποίο γεννιούνται τα πάντα» και την άποψη ότι η γένεση από το χάος δε συνιστά «δημιουργία εκ του μηδενός» βλ. Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, 18, και σημ. 2. (Ο Sternberg εξαιρεί τη σημασία της συμβολής του Θαλή προς την κατεύθυνση της ορθολογικοποίησης του ερωτήματος για την αρχή του κόσμου. Πβ. Τέζας, 279, σημ. 38).

6. *Die Geburt*, 39. 43.

όμως αυτές αφήνει να νοηθεί ότι έπαυσαν να υπάρχουν με την προβολή του άπειρου από τον Αναξίμανδρο ως αρχής των όντων, αφού τα περιορισμένα θα παράγονται από το απεριόριστο, το άπειρον¹. Κατά τον Θ. Βέικο, εξάλλου, το άπειρον, λόγω της πολλαπλής λειτουργίας του, έχει μια εσωτερική σχέση με τα πάντα².

Τόσο η προβολή από τον Θαλή του ύδατος ως αρχής των όντων αντί των θεοτήτων του ύδατος όσο και η πρόταση από τον Αναξίμανδρο του άπειρου συνιστούν αμφισβήτηση εκμέρους μεν του Θαλή της κοσμοαντίληψης που ανήγε τον κόσμο στο μηδέν, εκμέρους δε του Αναξίμανδρου της θεωρίας που απέδιδε τη γένεση του κόσμου και των συγκεκριμένων πραγμάτων αυτού σε κάτι που πιθανώς να μη λογιζόταν ως περιορισμένο, όπως πιστεύει ο Sternberg, αλλά του οποίου η απειρότητα δεν προβλήθηκε κατά τρόπο σαφή³. Η αμφισβήτηση⁴ αυτή αποτελεί μέρος ενός ορθολογικού πνεύματος που αναπτύχθηκε στις Ιωνικές πόλεις και ιδιαίτερα στη γενέτειρα των πρώτων φιλοσόφων ως αποτέλεσμα ποικίλων διεργασιών, που άρχισαν από τις αρχές ήδη της α' π.Χ. χιλιετίας. Το ίδιο άλλωστε πνεύμα έντονης αμφισβήτησης και οξείας κριτικής αντιπαράθεσης στο πολιτι-

1. *Die Geburt*, 39 κ.ε. *Das Problem*, 21 κ.ε. Δεν συμφωνεί (*Das Problem*, 28 κ.ε.) με τη θέση του J. Stenzel (*Metaphysik des Altertums*) (Handbuch der Philosophie, Abt. I), München/Berlin 1931, 34), ότι εκτός από το άπειρον του Αναξίμανδρου και την απειρότητα του άερος ως αρχής κατά τον Αναξίμανδρο, που μαρτυρείται από αξιόπιστες πηγές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ίδιο πιθανώς συνέβαινε και με το ύδωρ του Θαλή ως αρχή (θεωρήθηκε δηλ. ως άπειρο), υιοθετώντας τη θέση του R. Höningwald, *Geschichte der Erkenntnistheorie*, Berlin 1933, 3. Για το ίδιο θέμα βλ. Cherniss, *ACP*, 202, σημ. 229. Μια διαφορετική θεώρηση της σημασίας του άπειρου του Αναξίμανδρου σε συνάρτηση με το δεύτερο επιχείρημα του Παρμενίδη βλ. Mourelatos, 653 κ.ε. Για τις σημασίες του όρου άπειρον βλ. Kahn, *Anaximander*, 231-39 (ελλ. μτφρ. 313-24. 379-82). P. Seligman, *The Apeiron of Anaximander. A Study of Origins and Function of Metaphysical Ideas*, London 1962, 1. 16-18. 26-28. 33-39. 42-49. 53-60. 62-65. 88 κ.κ. 99-104. 110-28. 134-45. F. Solmsen, 'Anaximander's Infinite: Traces and Influences', *AGPh*, 44 (1962), 109-128. H. B. Gottschalk, 'Anaximander's Apeiron', *Phronesis*, 10 (1965), κυρίως 38-43. Θ. Βέικου, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διάνοηση*. Πρώτο μέρος: *Αναξίμανδρος*, Θεσσαλονίκη 1969, 58-72· του ίδιου, *Οι Προσωκρατικοί*, 40-44. L. Sweeney, *Infinity in the Presocratics. A Bibliographical and Philosophical Study*, The Hague 1972, όπου εκτενής βιβλιογραφία και παράθεση χωρίων (από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία) σχετικών με το άπειρον.

2. "Εν-πάντα. Μια θεμελιακή δομή σκέψης στην πρώτη ελληνική φιλοσοφία", *Δωδώνη*, 2 (1973), 199.

3. Πβ. Cherniss, *ACP*, 202, σημ. 239.

4. Η συνεχής απόρριψη από τους μεταγενεστέρους ορισμένων απόψεων και αρχών των προγενεστέρων—παράλληλα με την αποδοχή άλλων και τη θεμελίωση νέων—αποτελέσει κύριο γνώρισμα και βασικό παράγοντα για την εξέλιξη της προσωκρατικής φιλοσοφίας (αλλά και γενικότερα της φιλοσοφίας στις πιο γόνιμες στιγμές της).

κό και κοινωνικό πεδίο εκδηλώθηκε στη Μίλητο την εποχή των πρώτων φιλοσόφων¹ αλλά και στις γενέτειρες άλλων προσωκρατικών φιλοσόφων.

Η ερμηνεία όμως του Sternberg δεν είναι πραγματικά νέα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης² όχι μόνο θεωρεί προσήκον σε έναν που πραγματεύεται για τη φύσιν να ασχοληθεί με το άπειρον και την ουσία του (Φυσ. 202 b 34-203 a 1· πβ. 203 b 2), αλλά και παραδίδει ότι όλοι οι αξιόλογοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι κάνουν λόγο για το άπειρον (Φυσ. 203 a 1-3, 4-13) και είτε υποτιθέασιν ἕτερον τινὰ φύσιν τῷ ἀπείρῳ (Φυσ. 203 a 17) είτε ἐδλόγως...καὶ ἀρχὴν αὐτὸ τιθέασιν (Φυσ. 203 b 4). Η θέση αυτή του άπειρου σχετίζεται από τον Αριστοτέλη (Φυσ. 203 b 4-13) με το πρόβλημα της γένεσης και φθοράς³. Συγκεκριμενοποιώντας μάλιστα περισσότερο τη θεωρία του υποστηρίζει (Φυσ. 203 b 15-16, 18-20) ότι ένας από τους λόγους, για τους οποίους μπορεί κανείς να οδηγηθεί στην προβολή του άπειρου ως αρχής, είναι και η μέριμνα να μη λείψει η γένεση και η φθορά: ἔτι τῷ οὕτως ἂν μόνως μὴ ὑπολείπειν γένεσιν καὶ φθοράν, εἰ ἄπειρον εἶη ὅθεν ἀφαιρεῖται τὸ γιγνόμενον⁴.

Μετά τον Αναξίμανδρο είναι δυνατή η διαπίστωση μιας συνεδητής προσπάθειας εκμέρους των φιλοσόφων να συμμορφωθούν προς τις απαιτήσεις της λογικής αρχής, σύμφωνα με την οποία τίποτε δεν μπορεί να προκύψει από το τίποτε. Η ικανοποίηση της αρχής αυτής στη σκέψη του

1. Βλ. σχετικά Τέζας, 19-22, και σημ. 11-21.

2. Δε θα εξετάσουμε εδώ αν ορθά ή όχι ο Αριστοτέλης αποδίδει ορισμένες απόψεις στους Προσωκρατικούς, γιατί πρώτον εκείνο που στα πλαίσια αυτής της εργασίας κυρίως μας ενδιαφέρει είναι η θεωρία του για το ρόλο του άπειρου στην προσωκρατική σκέψη και δεύτερον γιατί μια κριτική αποτίμηση των θέσεων του Αριστοτέλη από ιστορικο-φιλοσοφική άποψη θα μας απομάκρυνε πάρα πολύ από το θέμα μας. Για περισσότερα βλ. Cherniss, *ACP*, κυρίως 16-27. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλους Φυσική ἀκρόασις. Aristotle's Physies. A revised Text with Introduction and Commentary*, Oxford 1966 (= 1936¹), κυρίως 362-64. 541. McDiarmid, *HSPH*, 61 (1953), 100, σημ. 81 (= Furlley-Allen, *Studies*, I 204, σημ. 66). Kahn, *Anaximander*, 36. 38 (ελλ. μτφρ. 51. 54 κ.ε.). H. Wagner, *Aristoteles Physikvorlesung (Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung 11)*, Darmstadt 1983⁴ (=1967¹), 498-505.

3. Στα πλαίσια επίσης της ίδιας προβληματικής αποδόθηκαν κατά τον Αριστοτέλη στο άπειρον από τον Αναξίμανδρο και τους πλείστους τῶν φυσιολόγων οι ιδιότητες ἀθάνατον και ἀνώλεθρον (Φυσ. 203 b 13-15).

4. Είναι προφανές ότι εννοεί, παρά το γενικό χαρακτήρα της πρότασης (Φυσ. 203 b 15-16), πρώτα απ' όλους τον Αναξίμανδρο (203 b 14). Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Αέτιο. (I 3,3 = *Dox. Gr.* 277 a 13-14, b 9-11): λέγει γοῦν (sc. Ἀναξίμανδρος) διότι ἀπείραντόν ἐστιν, ἵνα μηδὲν ἐλλείπη ἢ γένεσις ἢ ὄφισταμένη. Πβ. W. Kraus, 'Das Wesen des Unendlichen bei Anaximander', *Rh M*, 93 (1950), 364, σημ. 1. C. H. Kahn, 'Anaximander and Arguments Concerning the Apeiron at Physics 203 b 4-15', στο: *Festschrift Ernst Kapp*, Hamburg 1958, 19-29· του ίδιου, *Anaximander*, 38 (ελλ. μτφρ. 55).

Αναξιμένη επιτυγχάνεται με το χαρακτηρισμό του αέρος ως άπειρου¹ και με την αντίληψη ότι ὄλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει². Ο ἀήρ, επομένως, εγγυάται τις συνεχείς μεταβολές μέσα στον κόσμο — που είναι μεταλλαγές του αέρος — καθώς και τους ποιοτικούς μετασχηματισμούς της πρωταρχικής ύλης³. Στον Ξενοφάνη, πάλι, η γῆ, που αποτελεί βασικό κοσμολογικό παράγοντα, έχει απροσμέτρητο βάθος⁴. Το ίδιο συμβαίνει και προς τα επάνω⁵.

Στον πρώιμο Πυθαγορισμό, ωστόσο, το ἔν, «η ἔσχατη αρχή όλων των πραγμάτων», περιέχει και το πέρας και το ἄπειρον. Αλλά το ἔν, από το οποίο προέρχεται ο αριθμός, συνιστά την αρχή της γένεσης όλου του κόσμου⁷.

Ιδιαιτερότητα και ως προς το θέμα που μας απασχολεί παρουσιάζει η σκέψη του Ηρακλείτου. Η αναφορά σε έναν κόσμο που αιώνια υπήρχε, υπάρχει και θα υπάρχει και ταυτόχρονα η απομάκρυνση τόσο του ανθρώπινου όσο και του θεϊκού παράγοντα από τη δημιουργία του κόσμου⁷, καθώς και η ιδέα για το πῦρ ως σύμβολο μάλλον της αέναης μεταβολής των πάντων⁸ ή της ενότητας των αντιθέτων⁹, όλα αυτά δείχνουν ότι στην κοσμοαντίληψη του Ηρακλείτου παρατηρήθηκε κάποια υπέρβαση του σχήματος σκέψης για τη γένεση του κόσμου και των πραγμάτων μέσα σ' αυτόν, που χαρακτήριζε τους έως τότε φιλοσόφους. Η επιφύλαξη που διατυπώσαμε («κάποια») οφείλεται στο ότι, σύμφωνα με μερικά αποσπάσματα, το πῦρ λειτουργεί, όπως —mutatis mutandis— οι αρχές των άλλων πρώ-

1. DK 13 A 1 (πβ. σημείωση [Anmerkung] του Diels). 7.9 (πβ. A 6). B 3 (βλ. επίσης A 5). Πβ. E. Zeller-W. Nestle, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Darmstadt 1963⁷ (=Leipzig 1919⁶), I 1, 318 κ.ε. των ιδίων, *Grundriss der Geschichte der Griechischen Philosophie*, Aalen 1971 (=1946¹⁴), 36. (Ελλ. μτφρ. Χ. Θεοδωρίδη: Ε.Ζ.-W.N. *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, έκδ. Παν/μίου Θεσ/νίκης, 1942, 36, Stenzel, *όπ.π.* Sternberg, *Das Problem*, 30-33. KRS, 144-48, και κυρίως 147. Sweeney, 65-69.

2. DK 13 B 2.

3. Βέικος, *Δωδώνη*, 2 (1973), 199.

4. DK 21 B 28,2: τὸ κάτω δ' ἐς ἄπειρον ἰκνεῖται.

5. Για τις δύο αντίθετες σημασίες της έννοιας ἄπειρον (B 28,2) βλ. Reinhardt, 116 και K. Guthrie, I 381-83. Πβ. Βέικος, 203, σημ. 4.

6. Αριστ. *Μ.τ.φ.* A 5, 986 a 15-23. Βλ. και την ανάλυση του Βέικου (*όπ.π.*, 200 κ.ε.) από την οπτική γωνία του σχήματος ἔν-πάντα.

7. DK 22 B 30. Ανάλυση του αποσπάσματος από τον Ρούσσο (*όπ.π.*, 103-110).

8. Βλ. πρόχειρα Guthrie, *The Greek Philosophers*, 45 (ελλ. μτφρ. 51).

9. Βλ. λ.χ. C. H. Kahn, *The art and thought of Heraclitus. An edition of the fragments with translation and commentary*, Cambridge 1979, 209. 273. Αντίθετη όμως άποψη έχει ο G. S. Kirk (*Heraclitus, the Cosmic Fragments edited with an Introduction and Commentary*, Cambridge 1970 (=1962, 1954¹), 315.

ιμων φιλοσόφων, ἀφού πυρός τε ἀνταμοιβή τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων¹. Το πῦρ ὁμως σε κάθε περίπτωση εἶναι ἀείζων² καὶ αὐτὴ ἡ ιδιότητα του ἐξασφαλίζει το ρόλο του εἴτε ὡς πρωταρχικῆς ὕλης εἴτε ὡς συμβόλου της αἰώνιας μεταβολῆς.

Προσπάθεια για ἄλλου εἶδους υπέρβαση του σχήματος: γίννεται τι ἐκ τινος, κατὰ το οποίο ἡ ἀρχικὴ ἀφετηρία εἶναι δεδομένη, ἀποτελεῖ ἡ θέση του Ηρακλείτου ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ξυός, καὶ δίκη ἕρις καὶ γιγνόμενα πάντα κατ' ἕριν καὶ χρεών³, καθὼς καὶ ἡ διδασκαλία του ὅτι ταῦτό τ' ἐν ζῶν καὶ τεθνηκός καὶ [τὸ] ἐγγρηγορός καὶ καθεῦδον, ἀφού τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκείνα ἐστὶ κἀκείνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα⁴.

Στον Παρμενίδη ἡ ἀρχὴ οὐδὲν ἐξ οὐδενός εἶχε μια ἄλλη συνέπεια, ἀφού ὁ κόσμος των φαινομένων δεν παράγεται ἀπὸ το ὄν, το ἐν⁵. Αὐτό εἶναι το ἀληθινός, ἀλλὰ για τον κόσμο των αἰσθήσεων εἶναι κάτι το διαφορετικὸ, το ἀδιάφορο. Ἡ προέλευση των συγκεκριμένων πραγμάτων ἀπὸ αὐτό εἶναι ἀδύνατη⁷. Γι' αὐτό ὁ φιλόσοφος πρότενε δύο «κοσμολογικὲς ἀρχές» («με δομὴ ἀνάλογη προς ἐκείνη του ὄντος»), τὴ νύκτα καὶ το φάος, ἀπὸ

1. DK 22 B 90. Πβ. B 31: πυρός τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἡμισυ γῆ, τὸ δὲ ἡμισυ πρηστήρ. Για τὴ σημασία των δύο ἀποσπασμάτων καὶ τὴν κοσμολογικὴ λειτουργία του πυρός βλ. Kirk, *HCF*, κυρίως 454-65. ©. Βέικου, *Ο θάνατος στη σκέψη του Ηρακλείτου*, Θεσσαλονίκη 1968, κυρίως 55 κ.ε. 70 κ.ε. Μ. Heidegger-Fink, *Heraklit. Seminar Wintersemester 1966/1967*, Frankfurt a. M. 1970, 39.168-70. 186. Stokes, κυρίως 102-05. Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, 78-82. Kahn, *Heraclitus*, κυρίως 46.138-53. K. Held, *Heraklit, Parmenides und der Anfang von Philosophie und Wissenschaft*, Berlin/N. York 1980, κυρίως 402-09. 417 κ.ε. 420-26. Ρούσσο, 111-13.

2. DK 22 B 30. Βλ. σχετικὰ Kirk, *HCF*, κυρίως 316 κ.ε. Guthrie, I 454 κ.ε. 459. 462. 469. 471. Βέικου, *Ο θάνατος*, κυρίως 56- 59. 71 κ.ε. Heidegger-Fink, 165-72. 190 κ.ε. Kahn, *Heraclitus*, κυρίως 68. 306. Held, κυρίως 399. Ρούσσο, 106-09.

3. DK 22 B 80. Βλ. ἐπίσης Kirk, *HCF*, κυρίως 238-44. KRS, κυρίως 188 κ.ε. (πβ. Guthrie, I 446-49). Βέικου, *Ο θάνατος*, κυρίως 108-10. Heidegger-Fink, 35-37. 42. Kahn, *Heraclitus*, 205-07. Held, κυρίως 170-74. 295-97. Ρούσσο, 77-80.

4. DK 22 B 88. Βλ. καὶ Kirk, *HCF*, κυρίως 135-48. KRS, 188 κ.ε. Βέικου, *Ο θάνατος*, κυρίως 87-90. Heidegger-Fink, 153-56. 189-94. Kahn, *Heraclitus*, 220-27. Held, κυρίως 272-87. 294 κ.ε. 306 κ.ε. 316-19. Ρούσσο, 90-94.

5. Σύμφωνα με τον Βέικο υπάρχει κατὰ τον Παρμενίδη εσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στο ὄν καὶ στον κόσμο των συγκεκριμένων πραγμάτων (*Δωδώνη*, 2 (1973), 206). Γενικότερα για το ὄν καὶ τον κόσμο των φαινομένων στον Παρμενίδη βλ. Taran, 175-201. 231-68. Guthrie, II 26-66. 71-76. Bormann, κυρίως 139-41. 161-84. Stokes, 109-48, καὶ κυρίως 131-48. 239-44. 249 κ.ε.

6. DK 28 B 2,1-8. 6,1-9. 7,1-6.

7. Βλ. B 8,6-16. Παραπλήσιο πρόβλημα ἀντιμετώπισε, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Πλάτων καὶ το ἔλυσε με τὴ θεωρία της μετέξεως. Βλ. πρόχειρα N. Fujisawa, "Ἐχειν, Μετέχειν, and Idioms of 'Paradeigmatism' in Plato's Theory of Forms", *Phronesis*, 19 (1974), 30-58.

τα οποία είναι γεμάτα όλα τα συγκεκριμένα πράγματα¹. Οι δύο κοσμολογικές αρχές, παρ'όλο που δεν μπορούν να συγκριθούν με το *ὄν*, είναι τέτοι-
ας υφής, ώστε να είναι δυνατή η παραγωγή από αυτές των όντων των αι-
σθήσεων.

Στην ίδια προβληματική² εντάσσεται και το επιχείρημα του Επιχάρ-
μου³ για την ύπαρξη των θεών⁴. Διατυπώνει επίσης ο Επίχαρμος (DK 23
B 1,5) και μια γενικότερη άποψη, σύμφωνα με την οποία τίποτε δεν μπο-
ρεί να διεκδικεί το προνόμιο του πρώτου και, συνεπώς, τίποτε δεν μπορεί
να θεωρηθεί δεύτερο, θέση που προϋποθέτει την άρνηση της γένεσης γενι-
κά⁵. Η αρχή που διέπει τη σκέψη του είναι διατυπωμένη (B 1,4) κατά
τρόπο γνήσια φιλοσοφικό: *μη ἔχον γ' ἀπό τινος μηδ' ἐς ὅτι πρῶτον μόλοι*.

Αν λοιπόν, όπως παρατήρησε ο Sternberg, «το μοτίβο του χάους
είναι η μυθολογική μορφή της λογικής έννοιας του μηδενός» και η προέ-
λευση του κόσμου από το χάος συνιστά «τη μορφή της λογικής σκέψης
για γένεση κάποιου από το μηδέν»⁶, τότε μπορούμε ίσως να ισχυριστούμε
ότι η αρχή *ex nihilo nihil* αποτέλεσε την αναγκαία φιλοσοφική προϋπό-
θεση για την προβολή από τους πρώτους Έλληνες φιλοσόφους αρχών που
στην πλειονότητά τους μπορούσαν να ελεγχθούν εμπειρικά⁷ (*ὕδωρ, ἀήρ,*

1. DK 22 B 9,1-4 (πβ. B 8,24). Βλ. και Βέικος, *Λαδώνη*, 2 (1973), 205 κ.ε.

2. Ότι δηλ. είναι αναγκαίο να υπάρχει κάτι από το οποίο να είναι δυνατή η προέ-
λευση κάποιου άλλου ή μιας σειράς όντων.

3. Μάλλον συγχρόνου (αν όχι λίγο προγενεστέρου) του Ηρακλείτου και οπωσδή-
ποτε μεγαλυτέρου στην ηλικία από τον Παρμενίδη. Βλ. T.B.L. Webster, 'L. Breitholtz,
*Die dorische Farce im griechischen Mutterland vor dem 5. Jahrhundert. Hypothesen
oder Realität?*, Stockholm 1960', *Gnomon*, 33 (1961), 453. Πβ. A. Lesky, *Ιστορία
της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1972², 346,
σημ. 2. Για τη σχέση «του Επιχάρμου με τους Ελεάτες» αλλά κυρίως με τον Ξενοφάνη
βλ. Reinhardt, 48, σημ.1. 119-25.

4. Αμφισβητώντας τη γένεση, σύμφωνα με την παράδοση (DK 23 B 1,3) —εν-
νοεί ασφαλώς τη θέση του Ησιόδου (Θεογ. 116· βλ. και 117-149)—του Χάους, πρώτου
μεταξύ των θεών, αφήνει να εικάσουμε ότι απορρίπτει τη γενεαλογία των θεών (B 1,3-4)
και συνάγει το συμπέρασμα (B 1,1) *ὅτι ἀεί τοι θεοὶ παρήσαν*. Ανάλυση του αποσπά-
σματος από άλλη σκοπιά στον Reinhardt, 122-25.

5. Μολονότι η θέση αυτή οδηγεί στον Παρμενίδη (DK 28 B, 6-15), ο τρόπος της
διατύπωσής της θυμίζει τον τρόπο σκέψης του Ηρακλείτου (π.χ. DK 22 B 80.88), τη
διδασκαλία του οποίου για τη ροή διακωμωδεί ο Επίχαρμος. Βλ. Lesky, 349.

6. *Die Geburt*, 44.

7. Για τη σημασία κυρίως του *ὑδατος* ως αρχής κατά τον Θαλή αλλά και γενικότε-
ρα τη σημασία των αρχών σύμφωνα με τους πρώτους φιλοσόφους βλ. Τέζας, 211-13.216
κ.ε. 219-21. 269-71.274 κ.ε., καθώς και τις αντίστοιχες σημειώσεις. Κατά τον W.
Windelband ο Θαλής και ο Αναξίμανης αναζήτησαν την κοσμική ὕλη «στις εμπειρικά
δεδομένες ὕλες» (W.W.-H. Heimsoeth, *Lehrbuch der Geschichte der Philoso-
phie*, Tübingen 1976¹⁸ (=1957¹⁵), 25.31. (Ελλ. μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλου: W.W.-H.
H., *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1980, I 39.43).

γῆ και ὕδωρ, πῦρ). Στη συνεχή λοιπόν προσπάθεια των πρώτων φιλοσόφων πρώτον να προτείνουν ως αρχή κάτι που είναι εμπειρικά ελέγξιμο και δεύτερον η αρχή αυτή να πληροί τις απαιτήσεις του λογικού μοτίβου της γένεσης με τη διαρκή παραγωγή των πραγμάτων από αυτή εύλογο είναι να διακρίνουμε μια συνειδητή προσπάθεια να συμμορφωθεί η σκέψη τους με τις απαιτήσεις της αρχής οὐδὲν ἐξ οὐδενός. Το όλο πρόβλημα έχει φυσικά τις ρίζες του στη γενική σχεδόν άρνηση της αρχαίας ελληνικής σκέψης να αναγνωρίσει θεό-δημιουργό του κόσμου¹, και μάλιστα από το μηδέν, άρνηση που συνιστά μια κοσμοαντίληψη διαμετρικά αντίθετη από την αντίληψη της εβραϊκής θρησκείας².

Παρ' όλο που ό,τι ονομάζει ο Παρμενίδης μὴ ὄν δεν μπορεί μάλλον να συσχετιστεί με ό,τι ο Sternberg θεωρεί ως Nichts (το χάος δηλ. του Ησιόδου ή το μηδέν, από το οποίο ο εβραϊκός θεός δημιούργησε τον κόσμο), επιτρέπεται ωστόσο να σημειώσουμε πως φαίνεται πιθανή κάποια αντιστοιχία ανάμεσα στους πρώτους φιλοσόφους ως τον Παρμενίδη από το ένα μέρος και στον Παρμενίδη (τον Ζήνωνα και τον Μέλισσο) από το άλλο. Ο Παρμενίδης διατύπωσε απόψεις που αναδεικνύουν την αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός, επειδή ουσιαστικά αμφισβήτησε την αυθεντική ύπαρξη του αισθητού κόσμου και συνακόλουθα των αρχών που είχαν προβληθεί ως τότε και που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τον υλικό κόσμο³. Η παρμε-

1. Βλ. C. J. Classen, 'The Creator in Greek Thought from Homer to Plato', *C & M*, 23 (1962), 1-22, αλλά και την επόμενη σημείωση.

2. Όπως αυτή παρουσιάζεται λ.χ. στην πρόταση ('Εβδομήκοντα, Μακκ. Β' 7,28): οὐκ ἐξ ὄντων ἐποίησεν αὐτὰ ὁ Θεός. Πβ. Γέν. Α' 1-Β' 2. (Για την εβραϊκή κοσμογονία βλ. F. Lukas, *Die Grundbegriffe in den Kosmogonien der alten Völker*, Leipzig 1893, 27-46. H. Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Eine religions-geschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Joh 12*, Göttingen 1921, κυρίως 1-130, όπου (114-30) τονίζεται ο βαβυλωνιακός χαρακτήρας των απόψεων του κεφ. 1 της Γενέσεως. R. Davidson, *Genesis 1-11. Commentary* by R. D., Cambridge 1973, κυρίως 1-35. R. L. Jacobs, 'Jewish Cosmology', στο συλλ. έργο: C. Blacker-M. Loeve (eds.), *Ancient Cosmologies*, London 1975, 66-86). Για τη διαφορά των δύο κοσμοαντίληψεων (ελληνικής και εβραϊκής) βλ. Sternberg, *Die Geburt*, 44 κ.ε. Guthrie, I 142. Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, 18, σημ. 2. Ρούσσοσ, 104-106.

3. Το άπειρον του Αναξίμανδρου (αντίθετα με το χάος του Ησιόδου) θεωρείται από τον H. Cherniss ως «πλήρες, θετικό και ενεργητικό» ('The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy', *JHI*, 12 (1951), 326 (=Furley-Allen, *Studies*, I 8· πβ. Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, 41, σημ. 12), ενώ κατά τον Βέικο «λείτουμεγει σὶν ανεξάντλητη γεννήτρα ή μήτρα και σαν άπληστος αποδέκτης της ύπαρξης (όπ.π., 42. 44-48). Υπάρχει ωστόσο και η σύνδεση του άπειρου με το χάος του Ησιόδου ήθη από τον H. Ritter (*Geschichte der ionischen Philosophie*, Berlin 1821, 174 κ.ε.) και γενικότερα η συσχέτιση της σκέψης του Αναξίμανδρου με τη σκέψη του Ησιόδου. Βλ. σχετικά Cornford, *Principium Sapientiae*, 159-224, και κυρίως 176. 178. 179. Origen, *Der Ursprung*, 30 κ.ε. 61-63. H. Diller, 'Hesiod und die Anfänge der griechischen

νίδεια αντίληψη για το *ὄν* ως *ἓν*, *συνεχές*, *ὁμοῦ πᾶν*, *ἀγέννητον*, *ἀνώλεθρον*, *οὐλομελές*, *ἀτρεμές*, *ἀτέλεστον*, το οποίο *ἔστι* και *οὐδέ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται*¹, αποτελεί ἀρνήση της λογικῆς που χαρακτηρίζει την ως τότε φιλοσοφική σκέψη. Οι πρώτοι φιλόσοφοι αμφισβήτησαν την ὑπαρξή των ως τότε αρχών, του *χάους* λ.χ. και των θεοτήτων του *ὑδατος*, ἢ—τουλάχιστον—θεώρησαν αυτά *ἀσχετα* με τη γένεση και ὑπαρξή του κόσμου, την ερμηνεία του οποίου επιδίωκαν, και πρόβαλαν άλλες αρχές, το *ἴδιο* το *ὑδωρ* (Θαλής), τον *ἀέρα* (Αναξίμενης), το *πῦρ* (Ηράκλειτος), ἢ το *ὑδωρ* και την *γῆν* (Ξενοφάνης). Υπάρχει λοιπόν—*mutatis mutandis*—μια αντιστοιχία ανάμεσα στους λόγους που ώθησαν τον Παρμενίδη στην ιδέα του *ὄντος* και, συνακόλουθα, σε σκέψεις που οδηγούν σαφώς στην αρχή *ex nihilo nihil* και στους λόγους που ώθησαν τους προγενεστέρους του στην προβολή άλλων αρχών—από τις οποίες κατά τη γνώμη τους προήλθε ο κόσμος—, διαφορετικῶν από τις αρχές των μυθικῶν κοσμογονιῶν ἢ των θρησκειαῶν.

V

Το ερώτημα που γεννιέται είναι αν διατύπωσαν και την αρχή που αποτελεί το αντικείμενο της έρευνάς μας αυτής. Χωρίς άλλες μαρτυρίες μια θετική απάντηση του ερωτήματος θα ήταν μια πολύ πιθανή υπόθεση, η οποία ωστόσο θα είχε ανάγκη από επαλήθευση. Η αρχή όμως αυτή απαντά κατά τρόπο πλήρη και σαφή σε απόσπασμα του Αλκαίου, ποιητή σχεδόν σύγχρονου με τον πρώτο Έλληνα φιλόσοφο, τον Θαλή². Με βάση τη μαρτυρία του Ιμερίου: ... και Ἄλκαϊος ἐν ᾠδαῖς εἶχε Θαλῆν, ὅτε και Λέσβος πανήγγυρον ἤγειρε³, μαρτυρία που αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης

Philosophie', *Kleine Schriften zur antiken Literatur*, hrsg. von. H.-J. Newiger und H. Seyffert, München 1971, 19-34, και ιδιαίτερα 19. 22. 25. 31-34. (Το άρθρο αρχικά στο: *Antike und Abendland*, 2 (1946), 140-51). G. Thomson, *Studies in Ancient Greek Society*. Vol. II: *The First Philosophers*, London 1972 (= 1961²), 140-172. M.C. Stokes, 'Hesiodic and Milesian Cosmogonies II', *Phronesis*, 8 (1963), ιδίως 14 κ.ε. J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique*, Paris 1965, 285 κ.ε. 289. (Ελλ. μτφρ. Στέλλας Γεωργούδη, J.-P.V., *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα. Μελέτες ιστορικής ψυχολογίας*, Αθήνα 1975, 341 κ.ε. 344). F. Krafft, 'Anaximandros und Hesiodos. Die Ursprünge rationaler griechischer Naturbetrachtung', *AGM*, 55 (1971), 157-159· του ιδίου, *Geschichte der Naturwissenschaft I. Die Begründung einer Wissenschaft durch die Griechen*, Freiburg 1971, 75 κ.ε. Πβ. Τέζας, 149, σημ.74-75. 153, σημ.83-84. 175, σημ. 30.

1. DK 28 B 8,3-6. Πβ. Taran, 175-201.

2. Βλ. σχετικῶς Τέζας, 32, σημ. 25.

3. A. Colonna, *Himmerii declarationes et orationes cum deperditarum fragmentis* (Scriptores Graeci et Latini consilio Academiae Lynceorum editi), Romae CIO IO CCCC LI (1951), oratio XXVIII 2· πβ. Τέζας, 32, σημ. 17.

από το 1911 ως σήμερα¹, μπορούμε, νομίζω, να συμπεράνουμε ότι «υπήρξαν κάποιες» προσωπικές «σχέσεις ανάμεσα στον Θαλή και στον Αλκαιο»². Το γεγονός αυτό επιτρέπει να επιχειρήσουμε να δώσουμε μια ερμηνεία.

Ένα μεγάλο και το σημαντικότερο —σύμφωνα τουλάχιστον με την παράδοση—μέρος της πνευματικής δημιουργίας των Προσωκρατικών ήταν η προσπάθεια να βρεθεί ένα αρχικό αίτιο· η προσπάθεια αυτή υποδηλώνει ακριβώς, σε τελευταία ανάλυση, την πεποίθηση ότι «τίποτε δε γίνεται από το τίποτε». Ο Θαλής, που πρώτος αναζήτησε με νέο τρόπο την αρχική αιτία, είναι εκείνος που περισσότερο ίσως απ' όλους συνειδητοποίησε βαθιά αυτή την αρχή. Ενώ λοιπόν πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι στη σκέψη του πρώτου φιλοσόφου (αλλά και των άμεσων διαδόχων του) δέσποζε η φιλοσοφική αρχή *ex nihilo nihil*, δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία που να την αποδίδει αναντίρρητα είτε στον ίδιο είτε σε κάποιον άλλον προσωκρατικό φιλόσοφο. Η ίδια όμως αρχή διατυπώνεται από έναν ποιητή, τον Αλκαιο, με σαφέστατο μάλιστα τρόπο και για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής σκέψης—όσο τουλάχιστον επιτρέπουν να γνωρίζουμε τα σωζόμενα αποσπάσματα. Ο Αλκαίος έχει διατυπώσει και άλλες απόψεις ενδιαφέρουσες και από γενικότερη, φιλοσοφικότερη, θα λέγαμε, σκοπιά. Είναι ωστόσο γεγονός ότι σε μερικά θέματα διατηρεί το μυθικό τρόπο σκέψης. Το ερώτημα που προβάλλει είναι πώς συμβαίνει μία φιλοσοφική αρχή, που σύμφωνα με τον Αριστοτέλη αποτελούσε κοινόν τόπον των φυσικών φιλοσόφων, να αναφέρεται και από τον Αλκαιο.

Αν προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε την πιθανή λειτουργικότητα της αρχής οὐδὲν ἐξ οὐδενός στην σκέψη του Αλκαίου, θα διαπιστώσουμε (με βάση βέβαια πάλι τα σωζόμενα αποσπάσματα) ότι η αρχή αυτή εμφανίζεται χωρίς καμιά λειτουργικότητα και φαντάζει σαν ένα ξένο σώμα στη σκέψη του ποιητή. Αποδεχτήκαμε την άποψη σύγχρονων ερευνητών, ότι η μαρτυρία του Ίμερίου πως ο Αλκαίος ύμνησε τον Θαλή είναι αξιόπιστη και οδηγήθηκαμε στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν προσωπικές σχέσεις ανάμεσα στον Θαλή και στον Αλκαιο. Αν δεν υπήρχαν τ' αποσπάσματα του Αλκαίου με φιλοσοφικό περιεχόμενο και μάλιστα αυτό στο οποίο έγινε προηγουμένως λεπτομερής αναφορά, δε θα επιτρεπόταν να υποθέσουμε ότι ο Αλκαίος γνώριζε κατά κάποιον τρόπο τις φιλοσοφικές απόψεις του Θαλή. Η αρχή όμως «τίποτε δε γίνεται από το τίποτε» φαίνεται από την ως τώρα διαπραγμάτευση ότι πράγματι υπήρξε κοινός τόπος των φυσικών φιλοσόφων και, όπως σημειώσαμε, δεν είναι δυνατό να εξαιρεθεί ο Θαλής, γιατί η όλη προσπάθειά του να βρει το πρωταρχικό αίτιο των όντων υποδηλώνει ακριβώς την πίστη του στη φιλοσοφική αυτή αρχή. Εί-

1. Βλ. Τέζας, 31-33, και σημ. 17-30.

2. 'Οπ.π.', 32.

και λοιπόν πολύ πιθανό ότι ο Αλκαίος διατύπωσε την αρχή και κ' οὐδὲν ἐκ δενός γένοιτο επηρεασμένος από τις απόψεις του Θαλή ή το πνεύμα που διείπε την όλη πνευματική προσπάθεια του ίδιου και των άμεσων διαδόχων του να προσδιορίσουν την αρχή των όντων. Η πρόταση συνεπώς του Αλκαίου μπορεί να τοποθετηθεί μέσα στο πνευματικό κλίμα που δημιούργησε η νέα αντίληψη για τον κόσμο και να αποτελεί επανάληψη θέσεων που εκείνοι διατύπωσαν, αλλά δε διασώθηκαν.

Η αντιπαραβολή του αποσπάσματος του Αλκαίου με τα αποσπάσματα των Ελεατών και προπάντων του Παρμενίδη μπορεί να οδηγήσει σε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα. Η ερώτηση του Παρμενίδη (B 8,9-10) αντιστοιχεί προς την πρόταση: οὐδὲν (ή μηδέν) δ' ἂν μιν και χρέος ὄρσεν ... τοῦ μηδενός ἀρξάμενον, φῦν, ενώ η φράση: τοῦ μηδενός ἀρξάμενον, φῦν, είναι αντίστοιχη νοηματικά προς τη φράση: ἐκ δενός γένοιτο από το απόσπασμα του Αλκαίου, αφού και στις δύο το οὐδὲν ή μηδέν θεωρείται προς στιγμήν ως πιθανή αφετηρία γενέσεως και από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι κάθε γένεση από αυτό είναι αδύνατη. Η αιτιολόγηση από τους Ελεάτες είναι σαφής: το μηδέν δεν υπάρχει².

Προχωρώντας πιο πέρα και συνδυάζοντας τις προτάσεις του Παρμενίδη:

- i. τί δ' ἂν μιν και χρέος ὄρσεν / ... τοῦ μηδενός ἀρξάμενον, φῦν; (B 8, 9-10).
- ii. οὐδέ ποτ' ἐκ μη ἐόντος ἐφήσει πίστιος ἰσχύς/ γίγνεσθαι τι παρ' αὐτό (B 8,12-13).
- iii. οὐδὲν γάρ ἢ ἔστιν ἢ ἔσται / ἄλλο πάρεξ τοῦ ἐόντος (B 8,36-37) και
- iv. πῶς δ' ἂν κε γένοιτο (B 8,19),

θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τη σκέψη του ως εξής: οὐδέ ποτ' ἐκ τοῦ μηδενός ἂν κε γένοιτό τι παρ' αὐτό (ή οὐδὲν ἂν κε γένοιτο ἐκ τοῦ μηδενός) ή, καλύτερα, οὐδὲν ἂν κε γένοιτο ἐκ τοῦ μη ὄντος παρ' αὐτό.

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι υπάρχει όχι μόνο νοηματική αλλά και λεκτική ομοιότητα ανάμεσα στο απόσπασμα του Αλκαίου και στα αποσπάσματα του Παρμενίδη, πράγμα που προσδίδει στο απόσπασμα του πρώτου ιδιαίτερη σημασία. Αποδεικνύεται ότι κινείται σ' ένα φιλοσοφικό επίπεδο, αφού και ο Παρμενίδης διατυπώνει τη σκέψη του κατά παρόμοιο τρόπο.

Το ερώτημα που γεννιέται είναι αν η ομοιότητα αυτή επιτρέπει κάποια υπόνοια όσον αφορά την πατρότητα του αποσπάσματος του Αλκαίου. Αυτό όμως παραδίδεται κατά τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση³.

1. Σε γνήσιο αιολικό ιδίωμα.

2. Παρμενίδης (B 6,2): μηδὲν δ' οὐκ ἔστιν. Πβ. Μέλιος, B 7 (7). 8 (5); (6).

3. *Scholias Marciana (VN) in artis Dionysianae* § 12 (p. 30,1-31,3) (*Grammatici Graeci*, I III 381). *Etymologicum Magnum* 639:34. Πβ. *Etymologicum Ge-*

VI

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε να αναχθούμε σε κάποια συμπεράσματα. Οι μαρτυρίες του Αριστοτέλη είναι σαφείς. Μερικοί προσωκρατικοί φιλόσοφοι αρνούνται τη γένεση γενικά, γιατί θεωρούν αδύνατο να προέλθει είτε από το *ὄν* είτε από το *μὴ ὄν*. Αυτοί, σύμφωνα με άλλα χωρία του ίδιου του Αριστοτέλη, είναι οι Ελεάτες. Ἄλλοι απορρίπτουν τη γένεση μόνο από το *μὴ ὄν*, το *μηδέν* (ἢ οὐδέν). Πρόκειται για τους φυσικούς, πριν και μετά τον Παρμενίδη.

Οι μαρτυρίες αυτές του Αριστοτέλη, που παρά τη σαφήνιά τους λογίζονται καταρχήν ως προτάσεις προς απόδειξη, αντιστοιχούν σε μία πραγματικότητα. Η προβολή νέων αρχών και η επινόηση νέων τρόπων γενέσεως συνιστούν μία συνειδητή προσπάθεια των πρώτων φιλοσοφησάντων να συμμορφωθούν προς τις απαιτήσεις της λογικής εκείνης που αρνείται τη γένεση από το *μηδέν*.

Εκτός όλων αυτών, η αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός είναι διατυπωμένη από έναν συγγραφέα σύγχρονο του πρώτου φιλοσόφου. Αν δεν υπήρχαν οι μαρτυρίες του Αριστοτέλη και οι διαπιστώσεις από την προσπάθεια των φιλοσόφων ως τον Παρμενίδη, η ύπαρξη του αποσπάσματος θα είχε άλλη σημασία. Τα υπάρχοντα όμως στοιχεία οδηγούν στο πολύ πιθανό συμπέρασμα ότι ο Αλκαίος οφείλει την αρχή αυτή στους φιλοσόφους και πιο συγκεκριμένα στον πρώτο απ' αυτούς. Ἐτσι αποδεικνύονται, νομίζω, ακριβείς οι μαρτυρίες του Αριστοτέλη για την αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός και τις απαρχές της. Η αρχή αυτή εντάσσεται στο όλο ορθολογικό πνεύμα της εποχής και αποτέλεσε βασική —αν όχι τη βασικότερη— φιλοσοφική προϋπόθεση για την εμφάνιση και τη συνεχή ανανέωση της προσωκρατικής προβληματικής.

Οι Ελεάτες φιλόσοφοι παρέλαβαν την αρχή ως συστατικό στοιχείο της ως τότε φιλοσοφικής παράδοσης. Αντίθετα όμως με τους προγενεστέρους τους δεν αναζήτησαν άλλες πρωταρχικές αιτίες, για να καταστεί έτσι δυνατή η γένεση από το *ὄν* (ἢ από τα *ὄντα*), αλλά αρνήθηκαν, τουλάχιστον στο οντολογικό επίπεδο, τη γένεση και από το *ὄν*. Σ' αυτούς απαντά για πρώτη φορά όχι η αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός, η οποία προϋποτίθεται ως το ελάχιστο, αλλά (παραλλάσσοντας το χωρίο *Φυσ.* 191 a 27-31) η αρχή οὐδὲν γίγγεται ἐκ τε ὄντος ἐκ τε μὴ ὄντος. Η θέση αυτή, παρά την άρνηση της γένεσης και συνακόλουθα της υπονοούμενης απ' αυτήν κίνησης και αλλαγής, υπήρξε γόνιμη, και γιατί οδήγησε στον παρμενίδειο και γενικότερα στον ελεατικό φιλοσοφικό στοχασμό και γιατί οι μεταγενέστεροι προσω-

κρατικοί φιλόσοφοι, μη μπορώντας να αγνοήσουν το παρμενίδειο επιχείρημα κατά της γένεσης και την ελεατική αντίληψη για το ὄν, προχώρησαν σε νέες φιλοσοφικές συλλήψεις. Καθοδηγητική όμως αρχή και της σκέψης αυτών φαίνεται¹ ότι υπήρξε η αρχή οὐδὲν ἐξ οὐδενός, μια αρχή που ανάγεται στους πρώτους φιλοσοφήσαντας.

1. Για το ρόλο της αρχής *ex nihilo nihil* στον Μέλισσο, στον Εμπεδοκλή αλλά και στον Επίκουρο βλ. Mourelatos, *JPh*, 78 (1981), 655-65· (βλ. επίσης Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, 18, σημ. 2).

CHRISTOS A. TEZAS

THE PRINCIPLE FROM NOTHING NOTHING COMES TO BE
IN THE PRESOCRATIC THOUGHT UP TO PARMENIDES

(S u m m a r y)

The purpose of the present article is to examine Aristotle's evidence (*Physics* 187 a 28-29. 34. *Metaphysics* 999 b 8. 1032 b 31. 1062 b 24-25) that the principle *nothing can come out of what-is-not* (or *of what does not exist*) constitutes a common assumption, a «common dogma» (*koine doxa* or *koinon dogma*) of all (or almost all, *Metaph.* 1062 b 25-26) the physical philosophers (the *physikoi*). The interest in this examination derives partly from the fact that the correctness of Aristotle's attribution of this principle to all the Presocratic Philosophers has been partly doubted (*JPh*, 78 (1981), 649-65) and the principle has been ascribed to Parmenides. However, an examination of the sources leads to the conclusion that Aristotle was firm in his contention and that he distinguished (*Ph. loc. cit.*) the Presocratic philosophers, who adopted the principle, from those (that is the Eleatics) who completely denied the coming into being (*Ph.* 191 a 23-33 and probably 192 a 29-34). The new, empirically verifiable, principles about the world, which were proposed by the Presocratics, put under doubt the world-view which reduced the cosmos to Nothing (the Chaos or the deities of the water). These principles, as well as the presocratic conception of their properties, make evident the attempt to find a way, such that the beginning of the world as well as of the particular objects in it will not appear to come out from Nothing. Finally a genuine fragment ((*καί κ' οὐδὲν ἐκ δευρὸς γένοιτο*), in which the principle occurs for the first time, and which comes from Alcaeus who, according to the existing evidence, was personally connected to Thales, leads—in combination with what was said above—to the undoubted conclusion that the principle *ex nihilo nihil* was also accepted by the first philosophers up to Parmenides and, moreover, that it was formulated in a way which was similar to that of Parmenides.